

Aleksander Smoliński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-2185-8589

Kresowiaczy – ministrowie spraw wojskowych z okresu II Rzeczypospolitej. Część 1

Słowa kluczowe

Ministerstwo Spraw Wojskowych, Rzeczpospolita Polska, polskie Kresy Wschodnie, siły zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej, Jan Wroczyński, Józef Klemens Piłsudski

Streszczenie

W artykule autor zajął się przedstawieniem życiorysów – głównie zaś przebiegiem karier wojskowych – dwóch pierwszych ministrów spraw wojskowych odrodzonej w listopadzie 1918 roku Rzeczypospolitej Polskiej, mianowicie Jana Wroczyńskiego oraz Józefa Klemensa Piłsudskiego. Obydwaj oni urodzili się na dawnych polskich Kresach Wschodnich oraz wzięli istotny udział w tworzeniu pierwszych struktur wojskowych odrodzonej Polski. Poza tym Józef Piłsudski, jako jeden z głównych twórców niepodległości, pełnił tę funkcję dwukrotnie, gdyż po raz kolejny – przez wiele lat – Ministerstwem Spraw Wojskowych kierował po zwycięskim zamachu majowym. Nie należy też zapominać, że aż do śmierci w 1935 roku był on jedną z głównych postaci polskiego życia politycznego oraz jednocześnie jedną z najważniejszych postaci w polskiej historii XX wieku.

Wprowadzenie

Pomimo iż dzieje Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej z lat 1918–1939 mają już pewną literaturę¹, nadal nie wszystkie aspekty jego działalności zostały należycie przebadane i opisane. Uwaga ta dotyczy także wojskowych, którzy w tym czasie sprawowali funkcję ministra bądź też „kierownika” Ministerstwa Spraw Wojskowych². W sumie bowiem, wliczając do tej grupy I wiceministra oraz szefa Administracji Armii generała dywizji Daniela Konarzewskiego³, przez cały ten okres było to 12 osób⁴, z których aż

¹ Vide choćby: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Bellona, Warszawa 1994; L. Wyszczelski, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918–1939)*, Bellona, Warszawa 2010; K. Pilżys, *Departament piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1921–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012; P. Ochociński, *Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych 1927–1939*, Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2015.

² Za daty graniczne tego okresu autor uznaje czas od 4 XI 1918 r. do 30 IX 1939 r., czyli moment powołania pierwszego „kierownika” Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz podanie się do dymisji internowanego w Rumunii rządu generała Felicjana Sławoja Składkowskiego – szerzej vide choćby: „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 3 z 4 XI 1918 r., poz. 35; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939–1945*, cz. 1, Oficyna Wydawnicza „Graf”, Gdańsk 1990, s. 88; M. Kornat, M. Wołos, Józef Beck. *Biografia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 796–797.

³ Szerzej vide: W. Jaskulski, *Generał dywizji Daniel Konarzewski (1871–1935). Zarys biografii*, Napoleon V, Oświęcim 2015; A. Smoliński, *Daniel Konarzewski (1871–1935)*, [w:] *Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, W. Piaska, Instytut De Republica, Warszawa 2023.

⁴ Byli to – w kolejności alfabetycznej – Tadeusz Zbigniew Kasprzycki, wspomniany wcześniej Daniel Konarzewski, Józef Leśniewski, Juliusz Tadeusz Malczewski (Tarnawa-Malczewski), Stefan Majewski, Aleksander Osiński, Władysław Sikorski, Kazimierz Sosnkowski, Stanisław Maria Szeptycki, Jan Wroczyński oraz Lucjan Żeligowski, a także Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski. Jednocześnie Józef Piłsudski oraz Kazimierz Sosnkowski i Stanisław Szeptycki funkcję ministra bądź też „kierownika” Ministerstwa Spraw Wojskowych sprawowali dwukrotnie – szerzej vide chociażby: *Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939...*, op. cit. – biogramy ministrów spraw wojskowych przygotowane przez Aleksandra Smolińskiego.

siedem urodziło się i wychowało na szeroko rozumianych polskich Kresach Wschodnich – także tych, które po 1918 roku nie znalazły się w składzie odrodzonego państwa polskiego. W kolejności alfabetycznej byli to: generałowie Józef Leśniewski, Stefan Majewski, Juliusz Tadeusz Malczewski (Tarnawa-Malczewski), Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski oraz generałowie Stanisław Maria Szepetycki, Jan Wroczyński i Lucjan Żeligowski.

Część z tych osób oraz ich działalność doczekała się już mniej lub bardziej szczegółowych biografii⁵. Dotyczy to również tych mi-

⁵ Dotyczy to przede wszystkim Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego – poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: L. Wasilewski, *Piłsudski jakim go znałem*, wstęp A. Friszke, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2013; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1996; idem, *Rola Józefa Piłsudskiego w odbudowie i umacnianiu państwa polskiego. Skrypt wykładów w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Ameryce w latach 1981–1982*, red. nauk. D. Koreś, Instytut Piłsudskiego w Ameryce, Warszawa 2013; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004; idem, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, IPN, Warszawa 2018; M.M. Drozdowski, *Józef Piłsudski Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918–14 XII 1922. W kręgu jubileuszu 100-lecia odzyskania Niepodległości*, Wyd. Rytm, Warszawa 2017; W. Pobóg-Malinowski, *Józef Piłsudski 1867–1914*. Postowie P. Cichoradzki, Wyd. LTW, Łomianki 2015; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Arcana, Kraków 2017; *Józef Piłsudski. Człowiek – Żołnierz – Polityk*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2016; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Znak, Kraków 2017; G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 1, *Sprawy wewnętrzne*, Volumen, Warszawa [b.r., 2017]; idem, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 2, *Sprawy zagraniczne*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2020; *Józef Piłsudski – idee, tradycje, nawiązania*, praca zbior. pod red. S. Pilarskiego, IPN, Łódź–Warszawa 2019; W. Templin, *Józef Piłsudski. Od rewolucjonisty do marszałka*, przekład M. Zybura, Bellona, Warszawa 2024. Poza tym biografie oraz inne publikacje ma także generał Lucjan Żeligowski – vide choćby: *Pamiętniki generała broni Lucjana Żeligowskiego*, wstęp i opracowanie D. Fabisz, DiG, Warszawa 2014; B. Gumowska, *Opowieść o gen. broni Lucjanie Żeligowskim*, cz. 1, *Lata 1865–1920*, Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1994; D. Fabisz, *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, DiG, Warszawa 2007. Ponadto vide również: L. Żeligowski, *Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Bellona, Warszawa 2022. Podobnie jest również w przypadku generała broni Stanisława Szepetyckiego – vide chociażby: P. Mikietyński, *Generał Stanisław hr. Szepetycki. Między Habsburgami a Rzeczpospolitą (okres*

nistrów, którzy nie mieli kresowego pochodzenia, jak choćby Kazimierz Sosnkowski⁶ czy Władysław Sikorski⁷.

Przez cały okres międzywojenny, podobnie zresztą jak w czasach nam współczesnych, lansowano nie do końca sprawiedliwy pogląd o szczególnych walorach Polaków pochodzących z dawnych Kresów Wschodnich, którzy jakoby zostali znacznie mniej zdemoralizowani i wynarodowieni przez zaborców niż „Galileusze” oraz „Królewia-cy” i Polacy z zaboru pruskiego⁸. Nawet sam Marszałek Piłsudski

1867–1918), Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”, Kraków 1999; A. Wojtaszak, *Generał broni Stanisław Szeptycki (1867–1950)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2000. Ponadto vide także: S. Szeptycki, *Front Litewsko-Białoruski 10 marca 1919–30 lipca 1920*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925.

- ⁶ Poza częścią wcześniej oraz dalej cytowaną literaturą vide również: *Kazimierz Sosnkowski. Materiały historyczne*, zebrał i przypisami zaopatrzył J. Matecki, Gryf Publications Ltd., Londyn 1966; M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995; I. Wojewódzki, *Kazimierz Sosnkowski podczas II wojny światowej. Książę niezłomny czy Hamlet w mundurze?*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009; L. Wyszczelski, *Generał Kazimierz Sosnkowski*, Bellona, Warszawa 2010; J. Kirszak, *Generał Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, IPN, Warszawa 2012; T. Katelbach, *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia publicznego Kazimierza Sosnkowskiego*, prolog S. Cenckiewicz, oprac. J. Kirszak, Wydawnictwo LTW, Warszawa 2017. Ponadto vide także: J. Kirszak, *Armia Rezerwowa gen. Sosnkowskiego w roku 1920*, IPN, Warszawa 2013.
- ⁷ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury vide także: R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1978; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; P. Żaroń, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943*, PWN, Warszawa 1988; O. Terlecki, *Generał Sikorski*, t. 1, Wyd. Literackie, Kraków 1981; idem, *Generał Sikorski*, t. 2, Wyd. Literackie, Kraków 1983; J. Szczypek, *Władysław Sikorski fakty i legendy*, RSW „Prasa-Książka-Ruch” Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1984; *Generał broni Władysław Eugeniusz Sikorski w zbiorach Centralnej Biblioteki Wojskowej*, wydawnictwo przygotował i opracował zespół pracowników Centralnej Biblioteki Wojskowej, Warszawa 2011.
- ⁸ Szerzej o tych kwestiach vide choćby: J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2002; M. Przeniosło, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Wyd. Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, Kielce 2010; J. Mierzwa, *Wkład Galicji w niepodległość Polski*, [w:] *Drogi do niepodległości narodów Europy Wschodniej 1914–1921*, praca zbior. pod red. D. Michaluk, Muzeum Rolnictwa w Ciechanowie, AGAD, Departament Kultury i Dziedzictwa Narodo-

miał ponoć twierdzić, że odrodzona w 1918 roku Rzeczpospolita Polska przypomina obwarzanek, gdyż wszystko co wartościowe znajduje się po brzegach – czyli na Kresach. Jednakże już w okresie międzywojennym poglądy tego typu były kwestionowane. Janusz Meissner, opisując sytuację w 1. Pułku Lotniczym z 1921 roku, po latach wspominał bowiem:

Baykowski jest dobrym kolegą, od nikogo nie stroni, ale w głębi duszy – jak większość byłych ziemian z Kresów – uważa się za pana i Polaka najlepszej kategorii. Zygmunt Wasilewski, czyli „Waśka” (syn warszawskiego majstra murarskiego), mówi, że znaczną część winy ponosi za to niejaki Henryk Sienkiewicz: wmówił w tych kresowiaków wszelkie narodowe cnoty i zalety. Wystarczy przeczytać „Trylogię” ...⁹

Pomimo tych kontrowersji warto jednak, choćby pobieżnie, zapoznać się z wkładem, jaki w latach 1918–1939 w formowanie oraz rozwój Wojska Polskiego, a także w pokojowe funkcjonowanie tej niezwykle ważnej instytucji wnieśli pochodzący z Kresów Wschodnich ministrowie spraw wojskowych.

Jan Wroczyński

Pierwszym z nich był Jan Wroczyński. Urodził się 6 czerwca 1876 roku w Ozieranach w ujeździe dubieńskim guberni wołyńskiej. Był synem Adolfa, ziemianina i Emilii Korwin-Sochaczewskiej. Ukończył siedmioklasowy Niżniegorodskij Korpus Kadetów Grafa Arakczejewa (Нижегородский Графа Аракчеева Кадетский Корпус) w Niżnym Nowogrodzie¹⁰. Wstępując następnie do działającej w Kijowie Aleksandrowskiej Szkoły Inżynierskiej (Александровское Инженерное Училище)¹¹, od 1 września 1894 roku pełnił służbę

wego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego, Czechanowiec 2018; W. Lewandowski, *Udział Wielkopolski w odbudowie Rzeczypospolitej w latach 1918 i 1919*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 2018; A. Chwalba, *1919. Pierwszy rok wolności*, Wyd. Czarne, Wołowiec 2019; *Pożegnanie z Galicją. Wkład Małopolski w budowę niepodległej Polski*, praca zbior. pod red. A. Kastorego, PAU, Kraków 2019.

⁹ J. Meissner, *Wiatr w podeszwach*, Iskry, Warszawa 1971, s. 9.

¹⁰ А.Л. Марков, *Кадеты и юнкера. Русские кадеты и юнкера в мирное время и на войне*, Москва 2001, s. 127. Ponadto vide także: В.М. Крылов, *Кадетские корпуса и российские кадеты*, Санкт-Петербург 1988.

¹¹ А.Л. Марков, op. cit., s. 128.

w Armii Rosyjskiej¹². Naukę w tej placówce zakończył w 1897 roku i otrzymał pierwszy stopień oficerski podporucznika. Następnie studiował w Nikołajewskiej Szkole Inżynierskiej w Sankt-Petersburgu (Николаевское Инженерное Училище)¹³, gdzie w 1905 roku uzyskał stopień porucznika i dyplom inżyniera wojskowego. Przed wybuchem I wojny światowej – od 1913 roku w stopniu podpułkownika – uczestniczył w pracach związanych z budową i unowocześnieniem twierdz rosyjskich w Libawie oraz w Kownie, które zgodnie z rosyjskimi planami wojennymi, miały odegrać istotną rolę podczas ewentualnego konfliktu zbrojnego z Cesarstwem Niemieckim¹⁴.

Po wybuchu Wielkiej Wojny służył w twierdzy kowieńskiej aż do jej upadku w lecie 1915 roku, po czym jako naczelny inżynier 2. Armii organizował budowę polowych pozycji obronnych pod Mińskiem Litewskim. W 1917 roku awansował na pułkownika.

W tym samym roku, po zwycięstwie rewolucji lutowej, a następnie po listopadowym przewrocie bolszewickim w Rosji, wziął aktywny udział w organizacji Związków Wojskowych Polaków w Rosji¹⁵ oraz w formowaniu stacjonującego na Białorusi I Korpusu Polskiego w Rosji¹⁶. Po jego rozwiązaniu oraz rozbrojeniu i demobilizacji przez Niemców, co nastąpiło w maju 1918 roku, wyjechał do War-

¹² Termin „Armia Rosyjska” (Русская Армия), który był wówczas nazwą własną, w opracowaniu tym będzie pisany wielką literą. Podobnie czyniła zresztą, i nadal czyni, znaczna część historyków rosyjskich – vide choćby: *Военный энциклопедический словарь*. Редакционная коллегия: А.П. Горкин, В.А. Золотарев, В.Л. Манилов, В.И. Милованов, Москва 2002, s. 1342–1345, a także: *Хрестоматия по русской военной истории*. Составил Л.Г. Безкровный, Москва 1947; А.А. Керсновский, *История Русской Армии*, Москва 1999.

¹³ А.А. Марков, op. cit., s. 128.

¹⁴ Szerzej vide choćby: R. Borzęcki, *Strategiczna rola twierdz i umocnień w kampanii 1914 i 1915 roku na Wschodzie*, Napoleon V, Oświęcim 2013. Ponadto vide także: J. Pajęczkowski-Dydyński, *Plany operacyjne mocarstw centralnych przeciw Rosji*, Napoleon V, Oświęcim 2012.

¹⁵ Obszerniej vide chociażby: W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Volumen, Warszawa 1990; A. Miodowski, *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.

¹⁶ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1921; M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969; idem, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990.

szawy, gdzie został członkiem Tajnej Rady Wojskowej, która czekając na upadek władzy i rozkład formacji armii cesarskich Niemiec stacjonujących na terenie niemieckiej okupacji Królestwa Polskiego, organizowała konspiracyjne polskie oddziały wojskowe. Poza tym pełnił też służbę szefa utworzonej na początku października 1918 roku Sekcji Technicznej Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu.

Służbę w odrodzonym Wojsku Polskim pułkownik Wroczyński rozpoczął 4 listopada 1918 roku, kiedy to z ramienia Rady Regencyjnej został „kierownikiem” Ministerstwa Spraw Wojskowych¹⁷. Instytucja ta powstała na mocy dekretu „Najdostojniejszej Rady Regencyjnej” z 26 października 1918 roku, który z dotychczasowej Komisji Wojskowej – od 4 października noszącej nazwę Królewsko-Polskiej Komisji Wojskowej – tworzył Ministerstwo Spraw Wojskowych¹⁸. Jednocześnie w oczekiwaniu na powrót z Magdeburga Komendanta Józefa Piłsudskiego, któremu zamierzano przekazać ten resort, urząd ten tymczasowo przekazano dotychczasowemu szefowi Sekcji Technicznej Komisji Wojskowej, czyli ówczesnemu pułkownikowi Janowi Wroczyńskiemu. Stanowisko to – z przerwą między 17 a 23 listopada 1918 roku – piastował do 27 lutego 1919 roku.

Po objęciu tej funkcji, wzorując się na uważanych wtedy za optymalne rozwiązania niemieckich i brytyjskich, zamierzał utworzyć osiem departamentów z podziałem na poszczególne specjalistyczne sekcje i wydziały, jednak jego propozycji wówczas nie zaakceptowano. Powrócono do niej dopiero po powrocie do Warszawy Józefa Piłsudskiego i objęciu przez niego władzy nad wojskiem. Tym samym pułkownik Wroczyński był pierwszym i ważnym twórcą Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz zasad jego funkcjonowania, a także organizatorem pierwszych polskich terytorialnych władz wojskowych¹⁹ w postaci utworzonych 17 listopada 1918 roku pięciu okręgów generalnych²⁰. W następnych miesiącach ich liczba wzrosła

¹⁷ „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 3 z 4 XI 1918 r., pozycja 35; T. Böhm, op. cit., s. 21.

¹⁸ „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 3 z 4 XI 1918 r., pozycja 26; T. Böhm, op. cit., s. 21.

¹⁹ Początkowo, 30X1918r., utworzono 15 okręgów wojskowych tworzących trzy inspektoraty lokalne – vide: „Dziennik Rozporządzeń Komisji Wojskowej”, Nr 2 z 1 XI 1918 r., poz. 17; „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 5 z 21 XI 1918 r., poz. 77.

²⁰ „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 6 z 27 XI 1918 r., poz. 89.

o kolejnych sześć²¹. Poza tym w okresie, gdy pułkownik Wroczyński administrował tą instytucją, poza formowaniem pododdziałów i oddziałów broni głównych, czyli piechoty²², jazdy²³ i artylerii²⁴, które niemal natychmiast po zorganizowaniu i wyposażeniu oraz jako takim wyszkoleniu wysyłano na front, zapoczątkował on również tworzenie sprawnie funkcjonującego polskiego lotnictwa wojskowego²⁵ oraz podstaw marynarki wojennej²⁶. Nie należy też zapominać

²¹ Szerzej vide: M. Wrzosek, *Wojsko Polskie w dobie narodzin Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, praca zbior. pod red. P. Staweckiego, Wyd. MON, Warszawa 1990.

²² Szerzej vide choćby: *Księga chwały piechoty*, praca zbior. pod red. B. Prugar-Ketlinga, Departament Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1937–1939; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1992; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Bellona, Warszawa 2005; J. Odziemkowski, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Wyd. UKSW, Warszawa 2010.

²³ Obszerniej vide chociażby: J. Grobicki, *Organizacja kawalerii polskiej w latach 1918–1921*, „Przegląd Kawaleryjski” 1932, nr 2 (76); A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12.X.1918 do 25.IV.1920 r.*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 1999.

²⁴ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: L. Dunin-Wolski, *Zarys historii polskiej artylerii konnej*, Związek Artylerzystów Konnych na Obczyźnie, Londyn 1948; K.L. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1975; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Bellona, Warszawa 1991; A. Smoliński, *Organizacja pierwszych baterii i dywizjonów artylerii konnej odrodzonego Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema” 1997, r. 30, nr 11; idem, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 1, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Napoleon V, Oświęcim 2014; idem, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego oraz jej udział w walkach „o niepodległość i granice” w okresie od listopada 1918 do końca września 1919 r.*, [w:] *Wśród huków, dymu i ognia. Studia, przyczynki i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 1, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Wyd. UMK, Toruń 2020.

²⁵ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide również: J. Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Wyd. Komunikacji i Łączności, Warszawa 1989; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2009; M. Niestrawski, *Polskie Wojska Lotnicze w okresie walk o granice państwa polskiego (1918–1921)*, t. 1, *Początki, organizacja, personel i sprzęt*, Napoleon V, Oświęcim 2017; idem, *Polskie wojska lotnicze 1918–1920*, IPN, Poznań–Warszawa 2021.

²⁶ J. Kłossowski, *Wspomnienia z Marynarki Wojennej*, Wyd. MON, Warszawa 1970;

o należących wtedy do artylerii pociągach pancernych²⁷ oraz o wojskach technicznych²⁸ – w tym również o saperach²⁹. Za jego czasów w Ministerstwie opracowano też pierwsze akty prawne dotyczące funkcjonowania polskich sił zbrojnych oraz normy ich zaopatrzenia w uzbrojenie i sprzęt techniczny, a także w umundurowanie, żywność i furaz. Dokonano też wtedy pierwszego określenia najważniejszych potrzeb w zakresie importu uzbrojenia oraz umundurowania i obuwia³⁰, a także wszelkich innych niezbędnych materiałów

A. Drzewiecki, *Polska marynarka wojenna od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. Studium bezpieczeństwa morskiego państwa, Napoleon V*, Gdynia–Oświęcim 2016. Ponadto vide także: B. Zalewski, *Polska morska myśl wojskowa 1918–1939*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2001.

²⁷ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: *Pociągi pancerne 1918–1943. Organizacja – struktura – działania wojenne*, praca zbior. pod red. U. Kraśnickiej, K. Filipowa, Ośrodek Badań Historii Wojskowej, Muzeum Wojska w Białymstoku, Białystok 1999; A.J. Ostrówka, *Pociągi pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2004 oraz: A. Jońca, *Polskie pociągi pancerne 1921–1939*, Vesper, Czerwonak 2020.

²⁸ Obszerniej, oprócz części wcześniej cytowanej literatury, vide również: J. Magnuski, *Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, WiS, Warszawa 1993; Z. Wiśniewski, *Wojska łączności w latach 1918–1920*, Ajaks, Pruszków 1998; P. Ochociński, *Wojska samochodowe w Warszawie w latach 1918–1933*, Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2021; W. Jaskólski, *Wojska samochodowe podległe Ministerstwu Spraw Wojskowych w okresie grudzień 1918 – marzec 1920 roku – organizacja i zadania*, [w:] *Człowiek i technika na polach bitew wojen światowych*, praca zbior. pod red. A. Olejki, P. Korzeniowskiego, Rzeszów 2016.

²⁹ Szerzej, oprócz części wcześniej cytowanej literatury, vide także: Z.J. Cutter, *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wyższa Szkoła Oficerska im. Tadeusza Kościuszki we Wrocławiu, Wrocław 2001; idem, *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Stowarzyszenie Saperów Polskich, Kraków–Warszawa–Wrocław 2005.

³⁰ Obszerniej, poza częścią dalej cytowanej literatury, vide także: K. Adamek, *Intendencja Wojska Polskiego 1918–1956*, Bellona, Warszawa 1998; A. Smoliński, *Przyczynki do dziejów polskiego obuwnictwa wojskowego w latach 1918–1939*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 2001, t. 10; idem, *Zaopatrzenie Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie, Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, praca zbior. pod red. Z. Karpusa, L. Kuka, N. Kasparka, Wyd. UMK, Toruń–Olsztyn 2001; idem, „*W jednym łapciu. W jednym bucie...*”. *O problemach z zaopatrzeniem Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *Sub vexillo servire. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu urodzin i pracy naukowej prof. Jana Ptaka*, praca zbior. pod red. A. Niewińskiego, Napoleon V, Oświęcim 2022.

wojennych i koni koniecznych dla polskich sił zbrojnych, a sprowadzanych z zagranicy – głównie z demobilu armii francuskiej i amerykańskiej oraz kupowanych we Włoszech i w Wielkiej Brytanii³¹.

Ze stanowiska „kierownika” Ministerstwa Spraw Wojskowych ustąpił, gdyż pełnił jedynie „obowiązki (...) pomocnika Naczelnego Wodza w kierownictwie i zarządzie wojskowym, nie mając ostatecznej wiedzy w ważniejszych administracyjnych zarządzeniach, jak również prawa udziału w wypracowywaniu i wykonywaniu główniejszych podstaw organizacji i operacji bojowych armii”³². Po przyjęciu jego dymisji przez Naczelnego Wodza formalne zwolnienie pułkownika Wroczyńskiego z „kierownictwa” Ministerstwem Spraw Wojskowych nastąpiło dopiero 1 marca 1919 roku. Wydaje się, że w sytuacji, gdy wschodnie rubieże Rzeczypospolitej znajdowały się w ogniu walk z Sowietami i Ukraińcami³³, nie było to jednak najlepsze rozwiązanie³⁴.

Po zwolnieniu z funkcji „kierownika” Ministerstwa Spraw Wojskowych pułkownik Wroczyński wyjechał do Poznania i 18 kwietnia 1919 roku objął tam stanowisko szefa Sztabu Dowództwa Głównego Wojsk Wielkopolskich, które zajmował do 13 listopada tego roku³⁵.

³¹ T. Böhm, op. cit., s. 18, 21, 22, 26, 32. Ponadto szerzej vide: K. Sandomirski, *Polska Misja Wojskowa Zakupów w Paryżu w latach 1919–1920*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, r. 23, nr 4 (86); P. Uwijała, *Polska Wojskowa Misja Zakupów w Paryżu w latach 1919–1921. Pozyskiwanie i transport zagranicznego materiału wojennego dla Wojska Polskiego w okresie wojny polsko-sowieckiej*, EKO-DOM, Grajewo 2021.

³² Cyt. za: P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Bellona, Warszawa 1994, s. 355.

³³ Obszerniej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1930; N. Davies, *Orzeł Biały, Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, przekład A. Pawelec, Znak, Kraków 1997; A. Smoliński, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r.–październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, praca zbior. pod red. W. Sienkiewicza, Demart, Warszawa 2010; M. Klimecki, *Wojna polsko-ukraińska. Lwów i Galicja Wschodnia 1918–1919*, Bellona, Warszawa 2014.

³⁴ T. Böhm, op. cit., s. 32.

³⁵ Szerzej vide choćby: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, PWN, Warszawa–Poznań 1978; B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918–1920*, Koszalin 1990; idem, *Wojsko Wielkopolskie 1919–1920*, Wyższa Szkoła Inżynierska w Koszalinie, Koszalin 2010; G. Łukomski, B. Polak, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Adiutor, Koszalin–Warszawa 1995.

Dnia 5 maja, na mocy decyzji Naczelnej Rady Ludowej, awansowano go na stopień generała podporucznika. Jego starszeństwo ustalono następnie na 1 czerwca 1919 roku. W grudniu tego roku, po ostatecznym włączeniu Wojsk Wielkopolskich w skład Wojska Polskiego i całkowitym podporządkowaniu ich warszawskim ośrodkom władzy, w tym Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego³⁶, generał Wroczyński 25 marca 1920 roku został mianowany „zastępcą komisarza rządu polskiego dla wytknięcia granicy polsko-niemieckiej” na terenach zajętych przez polskie siły zbrojne w styczniu i lutym tego roku na mocy wcześniejszych postanowień traktatu wersalskiego oraz umów polsko-niemieckich³⁷.

Po wykonaniu tego zadania, jako wykształcony inżynier wojsko-

³⁶ Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego Oddział I, 301.7.2. Pismo szefa Oddziału I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego Nr 357/I Tjn. z 29 V 1919 r.; ibidem, 301.7.3. Rozkaz szefa Oddziału I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego l. dz. 565/I z 4 VI 1919 r.; ibidem, 301.7.24. Rozkaz szefa Departamentu I Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 3344/Org. z 20 X 1919 r.; „Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 88 z 12 IX 1919 r., poz. 3194; B. Polak, *Zjednoczenie Armii Wielkopolskiej z Wojskiem Polskim w 1919 roku*, [w:] *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 (artykuły i przyczynki)*, praca zbior. pod red. B. Polaka, Komisja Historyczna Zarządu Oddziału ZBOwiD w Kościanie, Kościan 1975, s. 107–125.

³⁷ Obszerniej vide: *Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918–1920*, wyboru dokonali J. Bełkot, M. Wojciechowski, Toruńskie Towarzystwo Kultury, Toruń 1988; *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920. Wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Wyd. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 1999; *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, wydana staraniem Pomorskiego Związku Podoficerów Rezerwy, praca zbior. pod red. K. Esden-Tempskiego, Pomorski Związek Oficerów Rezerwy, Toruń 1930; A. Smoliński, *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu (styczeń–luty 1920 r.)*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, praca zbior. pod red. A. Stachuli, Wyd. Pomorskiej Akademii Pedagogicznej, Słupsk 2002; idem, *Przygotowania wojskowe do przejścia przez Rzeczpospolitą Polską ziem dawnych Prus Królewskich i Prus Książęcych przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu*, [w:] *Pomorze Gdańskie i ziemia chełmińska w drodze do Niepodległej (1914–1920)*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, I. Hałagidy, J. Kłaczkowa, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2019; idem, *Skład oraz przekrój społeczny oddziałów Frontu Pomorskiego wkraczających na Pomorze w styczniu i lutym 1920 r. (The composition and social profile of the units of the Pomeranian Front entering Pomerania in January and February 1920)*, „Rocznik Toruński, Numer Specjalny” 2019, t. 46.

wy, 15 lipca 1920 roku otrzymał mandat członka Rady Fortyfikacyjnej, a dwa dni później stanowisko inspektora robót fortyfikacyjnych na wszystkich frontach obronnych kraju, który w tym momencie toczył śmiertelny bój z nacierającą na Warszawę i Lwów Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną³⁸. Poza tym 30 lipca na Froncie Północnym – pod Ostrołęką – generał Wroczyński objął dowództwo Grupy Operacyjnej swego imienia, w skład której początkowo wchodziły 8. Brygada Jazdy, Grupa podpułkownika Andrzeja Kopy, 101. Rezerwowego Pułk Piechoty oraz batalion 109. Rezerwowego Pułku Piechoty. Jej celem było odrzucenie nieprzyjaciela na linię Kolno–Łomża.

Po odparciu Sowietów spod Warszawy oraz po pierwszych sukcesach polskiej kontrofensywy znad Wieprza dnia 19 sierpnia generała podporucznika Jana Wroczyńskiego mianowano szefem Naczelnej Kontroli Wojskowej. Z dniem 4 czerwca 1921 roku, na własną prośbę, pomimo stosunkowo młodego wieku, przeniesiono go w stan spoczynku. Dnia 26 listopada 1923 roku został tytularnym generałem dywizji³⁹.

Po opuszczeniu armii prowadził w Warszawie własne przedsięwzięcie budowlane. Jednocześnie w latach 1929–1932 był kontrolerem warszawskiego magistratu, zaś od 1936 do 1939 roku brał udział w budowie niezwykle ważnego dla militarnego – wyłącznie obronnego – wysiłku Rzeczypospolitej Polskiej, Centralnego Okręgu Przemysłowego⁴⁰.

Był też czynny w pracy społecznej. W latach 1922–1926 przeso-

³⁸ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury vide także: *Bitwa warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1, (13–17 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995; *Bitwa warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (17–28 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1996; L. Wyszczelski, *Operacja warszawska sierpień 1920*, Bellona, Warszawa 2005; idem, *Bitwa u wrót Warszawy 1920. Działania wojenne na przedpolu stolicy*, Bellona, Warszawa 2013; idem, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Bellona, Warszawa 2000. Ponadto vide również: *Bitwa Warszawska 1920. Jak Polska zatrzymała bolszewików*, wybrała i podała do druku A. Knyt, Ośrodek KARTA, Warszawa 2020.

³⁹ Po 1921 r. był to odpowiednik wcześniejszego stopnia generała porucznika.

⁴⁰ Szerzej vide choćby: Z. Dziemianko, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2004; J. Gołębiowski, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000 oraz: J. Główska, *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918–1939*, Muzeum Historii Kielc, Kielce 2012.

wał Stowarzyszeniu Dowborczyków. Poza tym był członkiem Warszawskiego Towarzystwa Dobroczyńności, Polskiego Czerwonego Krzyża oraz Stowarzyszenia Techników NOT w Warszawie.

Podczas II wojny światowej, pomimo zawansowanego wieku oraz nie najlepszego stanu zdrowia, był członkiem tajnej – konspiracyjnej – organizacji Towarzystwo Patriotyczne, wspierającej wysiłki rządu generała Władysława Sikorskiego. Działał także w tolerowanym przez niemieckich okupantów Prezydium Głównej Rady Opiekuńczej.

Zmarł 28 kwietnia 1945 roku w Warszawie. Pochowano go w rodzinnym grobie na starym cmentarzu Powązkowskim.

Był żonaty z Michaliną Waniewicz, z którą miał dwie córki: Halińkę i Janinę.

Poza odznaczeniami obcymi był również kawalerem Krzyża Srebrnego Orderu Wojennego *Virtuti Militari* i Krzyża Komandorskiego *Odrodzenia Polski*⁴¹.

Z powyższego wynika, że pomimo stosunkowo krótkiego czasu pełnienia funkcji „kierownika” Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz sprawowania następnie różnych innych ważnych funkcji wojskowych, a także pomimo obiektywnych trudności – w tym głównie niedostatków wszelkiego niezbędnego dla armii zaopatrzenia – późniejszy generał Jan Wroczyński wykazał się sporymi zdolnościami organizacyjnymi. W wyniku działań jego oraz podległych mu ludzi powstały bowiem przede wszystkim podstawy organizacji broni głównych polskich sił zbrojnych, które na przełomie 1918 i 1919 roku zdołały wchłonąć w swe szeregi około 100 tys. ochotników. Na przestrzeni 1919 roku stali się oni podstawą, na której można było przystąpić do dalszej rozbudowy organizacyjnej i liczebnej Wojska Polskiego.

⁴¹ Przygotowując ten biogram, autor korzystał także z następujących publikacji: *Rocznik oficerski 1928*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1928, s. 878; T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, wydanie uzupełnione i poprawione, Editions Spotkania, Warszawa 1991, s. 65; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939...*, op. cit., s. 355–356; T. Böhm, op. cit., s. 18, 21, 22, 26, 32, 98; H.P. Kosk, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, M–Ż. Suplement, Ajaks, Pruszków 2001, s. 262–263; A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2012, s. 33, 65, 67, 71, 109, 130, 165, 177, 184, 300, 336.

Józef Klemens Piłsudski

Kolejnym kresowiakiem, który w okresie II Rzeczypospolitej – dwukrotnie – kierował pracami Ministerstwa Spraw Wojskowych był przywołany już wcześniej Józef Klemens Piłsudski. Bez wątpliwości, pomimo pewnych wad i ograniczeń, była to – i nadal jest – najważniejsza postać w politycznej i militarnej historii Polski XX wieku⁴². Urodził się 5 grudnia 1867 roku w majątku Zułów w powiecie święciańskim, w rodzinie szlacheckiej. Był synem Józefa – powstańca z 1863 roku i Marii Billewicz. W domu wychowany został w duchu patriotycznym i w kulcie dla tradycji powstańczych, szczególnie zaś dla Powstania Styczniowego⁴³. Od 1877 roku uczęszczał do I Gimnazjum Państwowego w Wilnie, gdzie pod koniec lat szkolnych należał do kółka samokształceniowego „Spójnia”. Maturę złożył w 1885 roku i jesienią tego roku wstąpił na Wydział Medyczny Uniwersytetu w Charkowie, skąd jednak został wydalony za udział 2 i 3 marca 1886 roku w rozruchach i manifestacjach studenckich. Powrócił do Wilna, gdzie 10 marca 1887 roku został aresztowany przez carską policję pod zarzutem udziału w przygotowaniach zamachu na cara Aleksandra II. W trybie administracyjnym, 20 kwietnia, skazano go na pięcioletnie zesłanie do Wschodniej Syberii. Dnia 24 maja rozpoczął się marsz więźniów, którzy około 4 października dotarli do Irkucka, gdzie Piłsudski wziął udział w buncie zesłańców. Został wtedy ciężko pobity przez strażników i 6 grudnia skazany na kolejne 6 miesięcy więzienia. Na zesłaniu w Kireńsku przebywał od 23 grudnia 1887 do lipca 1890 roku. Następnie od 6 sierpnia 1890 do 20 kwietnia 1892 roku był zesłany do wsi Tunka, leżącej około 200 km na południowy zachód od Irkucka⁴⁴.

Po powrocie z zesłania 1 lipca 1892 roku wrócił do Wilna. W 1893 roku wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej i na II Zjeździe wybrano

⁴² Oprócz części dalej cytowanych źródeł i literatury vide także: G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 1, *Sprawy wewnętrzne...*, op. cit.; idem, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 2, *Sprawy zagraniczne...*, op. cit.

⁴³ Świadczyć mogą o tym chociażby jego późniejsze publikacje – vide choćby: J. Piłsudski, *22 stycznia 1863*, Wyd. Karol Rzepecki, Poznań 1914; A. Chwalba, *Józef Piłsudski historyk wojskowości*, Universitas, Kraków 1993.

⁴⁴ Szerzej vide choćby: W. Pobóg-Malinowski, *Józef Piłsudski 1867–1914...*, op. cit.; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys...*, op. cit.; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935...*, op. cit.; W. Suleja, A. Nowak, H. Głębocki, *Józefa Piłsudskiego pojedynek z imperium (1887–1917) (z nieznanых dokumentów rosyjskiej Ochrany)*, przekład I. Śliwińska, IPN, Kraków 2017.

go na członka Centralnego Komitetu Robotniczego dla Litwy. Od 1894 roku redagował tajne pismo „Robotnik”. Od 1895 roku jego redakcją i kolportażem zajmował się wraz ze Stanisławem Wojciechowskim. Za tę działalność 22 lutego 1900 roku w Łodzi ponownie go aresztowano i osadzono w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Symulował jednak chorobę psychiczną, co spowodowało, że 15 grudnia osadzono go w szpitalu psychiatrycznym Mikołaja Cudotwórcy w Sankt-Petersburgu, skąd 15 maja 1901 roku zbiegł i przedostał się do Galicji. W sierpniu tego roku dotarł do Zakopanego. Stamtąd udał się do Londynu, gdzie była wtedy siedziba Centrali Oddziału Zagranicznego PPS. Do Galicji powrócił wiosną 1902 roku i ponownie wszedł w skład Centralnego Komitetu Robotniczego PPS, w którym zasiadał do 1905 roku.

W połowie 1904 roku, po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej, udał się do Tokio, gdzie bez większych sukcesów próbował zainteresować japoński Sztab Generalny możliwością dywersji organizowanej przez Polaków na zapleczu rosyjskiego frontu bądź też sformowania legionu polskiego walczącego po stronie japońskiej. Po powrocie wziął aktywny udział w działalności rewolucyjnej, przyczyniając się do rozwoju Organizacji Bojowej PPS, która w latach 1905–1908 dokonała wielu akcji zbrojnych wymierzonych w aparat władzy Imperium Rosyjskiego⁴⁵. Najważniejsza z nich miała miejsce 26 września 1908 roku pod Bezdanami, gdzie przejęto ponad 200 tys. rubli. Pieniądze te przeznaczono następnie na tworzenie polskich kadr wojskowych, czego wyrazem było powstanie w tym samym roku we Lwowie Związku Walki Czynnej. Podczas rozłamów PPS, do którego doszło 19 listopada 1906 roku na IX Zjeździe w Wiedniu, stanął na czele PPS – Frakcji Rewolucyjnej.

Następnie, przewidując możliwość wybuchu wojny europejskiej i światowej, w latach 1910–1914, za zgodą władz austriackich, roz-

⁴⁵ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury obszerniej vide także: S. Kalański, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976; J. Wojtasik, *Józef Piłsudski jako przywódca Organizacji Bojowej PPS (październik 1905–koniec 1906)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 39; R. Świętek, *Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904–1918*, nakładem autora, Kraków 1998; A. Poczobut, *Organizacja bojowa PPS i Polska Organizacja Wojskowa na terenie Grodzieńszczyzny w latach 1900–1919*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI wieku*, t. 3, *Niepodległość 1918–2018: Polskie i białoruskie idee niepodległościowe*, praca zbior. pod red. T. Gawina, Studium Europy Wschodniej UW, Warszawa 2019.

wijał w Galicji Związki Strzeleckie – polskie organizacje paramilitarne. W 1912 roku został też ich głównym komendantem. Ponadto latem tego roku doprowadził do zorganizowania Polskiego Skarbu Wojskowego, a jesienią Tymczasowej Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, która stanowiła polityczne zaplecze polskiego ruchu wojskowego⁴⁶. Jednocześnie 1 grudnia 1912 roku wyznaczono Piłsudskiego komendantem głównym polskich sił wojskowych⁴⁷.

Po wybuchu I wojny światowej, 29 i 30 lipca 1914 roku, wydał odpowiednie rozkazy i przeprowadził mobilizację członków Związku Strzeleckiego i Polskich Drużyn Strzeleckich, na czele których 8 sierpnia przekroczył granicę zaboru rosyjskiego i jako „komendant polskich sił wojskowych” mianowany przez fikcyjny – działający rzekomo w Warszawie – Rząd Narodowy, pomaszerował w kierunku Kielc. Dnia 20 sierpnia przystąpił jednak do urzędującego w Krakowie Naczelnego Komitetu Narodowego, zaś 9 września jego 1. Pułk Piechoty Legionów Polskich został podporządkowany dowództwu austro-węgierskiej 1. Armii. 15 listopada Piłsudski otrzymał od władz austriackich tytuł brygadiera. Od 18 grudnia tego roku dowodził już I Brygadą Legionów Polskich, która powstała wskutek rozrostu liczebnego i organizacyjnego 1. Pułku Piechoty. Uczestniczył też we wszystkich jej walkach i bojach, mianowicie pod Laskami, Ożarowem, Tarłowem, Urzędowem, Jastkowem i w końcu pod Kostiuchnowką⁴⁸. W paździer-

⁴⁶ Szerzej vide choćby: A. Garlicki, *Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Książka i Wiedza, Warszawa 1964.

⁴⁷ Poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanej literatury vide także: *Galicyjska działalność wojskowa Józefa Piłsudskiego 1906–1914. Dokumenty*, zebrali i opracowali S. Arski, J. Chudek, PWN, Warszawa 1967; M.A. Koprowski, *Legiony. Droga do legendy. Przed wyruszeniem w pole 1906–1914*, Replika, Zakrzewo 2018. Ponadto vide również: W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, DiG, Warszawa 2002.

⁴⁸ Oprócz części uprzednio cytowanej literatury vide również: *Legiony Polskie 1914. Wybór materiałów źródłowych z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego*, wybór i opracowanie dokumentów źródłowych R. Czarnecka, W. Mioduszevska, A. Orzechowska, D. Poźniakowska-Hanak, M. Soćko, G. Socik, A. Woźna, A. Zajas, współpraca redakcyjna K. Stepan, Księgarnia Akademicka, Warszawa–Kraków 2014; S. Pomarański, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów*, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1931; W. Milewska, J.T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918*.

niku 1914 roku Józef Piłsudski utworzył tajną Polską Organizację Wojskową⁴⁹.

Wiosną 1916 roku zorganizował tzw. Radę Pułkowników, która, między innymi, wysuwała postulat określenia przez państwa centralne swojego stosunku do sprawy polskiej niepodległości. Spowodowało to konflikt Piłsudskiego z Naczelnym Komitetem Narodowym oraz z Komendą Legionów Polskich⁵⁰. W związku z tym 29 lipca wniósł on podanie o dymisję ze stanowiska dowódcy I Brygady, która 26 września została przyjęta.

Jednak po akcie 5 listopada 1916 roku oraz po utworzeniu Tymczasowej Rady Stanu 11 stycznia 1917 roku⁵¹ Piłsudski otrzymał nominację na jej członka i został kierownikiem jej Komisji Wojskowej⁵². Stojąc na czele Komisji do 2 lipca, dążył do utworzenia polskiego wojska, niezależnego od władz niemieckich. W związku ze jego działalnością polityczną i wojskową 17 czerwca 1917 roku obradujący w Piotrogradzie Zjazd Delegatów Związków Wojskowych Polaków wybrał go na honorowego prezesa. Jednocześnie antyokupacyjne nastroje społeczeństwa Królestwa Polskiego⁵³ skłoniły Pił-

Zarys historii militarnej i politycznej, Księgarnia Akademicka, Kraków 1998; M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku, Warszawa 2014; A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018.

⁴⁹ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.

⁵⁰ Obszerniej, oprócz części poprzednio cytowanej literatury, vide również: M. Drozdowski, *Naczelnny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017.

⁵¹ Szerzej vide choćby: J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2005; *Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy*, praca zbior. pod red. J. Kłaczkowa, K. Kani, Z. Girzyńskiego, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2016.

⁵² Obszerniej o tej kwestii vide chociażby: J. Jędrysiak, *Długa droga do odrodzenia – koncepcje budowy polskich władz wojskowych pod okupacją niemiecką w latach 1916–1918*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2018, r. 19 (70), nr 1–2 (263–264).

⁵³ Słusznie podejrzewano bowiem, że znajdującym się w szybko pogłębiającym się kryzysie mobilizacyjnym państwom centralnym zależy wyłącznie na pozyskaniu możliwie dużej liczby polskiego rekruta – szerzej vide: S. Dąbrowski, *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i S-ka, Warszawa 1922 oraz: J. Jędrysiak, D. Koreś,

sudskiego do przejścia do opozycji wobec państw centralnych. Stał się też zdecydowanym przeciwnikiem dalszej rozbudowy polskich formacji wojskowych u boku Niemiec i Austro-Węgier. Poza tym w pierwszych dniach lipca 1917 roku zalecił legionistom odmówienia złożenia przysięgi wojskowej na wierność władzom niemieckim i austro-węgierskim. W efekcie tego 22 lipca, wraz z Kazimierzem Sosnkowskim, został aresztowany przez Niemców i po krótkim pobycie w różnych miejscach internowania ostatecznie 23 sierpnia zamknięty w twierdzy w Magdeburgu, skąd zwolniono go dopiero 9 listopada 1918 roku – po wybuchu w Niemczech rewolucji⁵⁴.

Dnia 10 listopada 1918 roku Piłsudski przybył do Warszawy⁵⁵, a następnego dnia Rada Regencyjna przekazała mu pełnię władzy nad formującym się Wojskiem Polskim⁵⁶. Do jego dyspozycji oddał się także Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej z Lublina

*Realizm czy fantazja? Plany rozbudowy i reorganizacji Legionów Polskich od 1916 r. do kryzysu przysięgowego (lipiec/sierpień 1917 r.) z perspektywy polskiej i niemieckiej, [w:] Mało znana I wojna światowa. Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim oraz rumuńskim, na Morzu Śródziemnym i na Dalekim Wschodzie, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, EKO-Dom, Grajewo 2018. Poza tym istniały również inne, niemniej istotne przyczyny niechęci społeczeństwa Królestwa Polskiego do niemieckiego okupanta – vide choćby: A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Neriton, Warszawa 2013.*

⁵⁴ H. hrabia Kessler, *Moja polska misja. Z Dziennika 1918*, wybór i opracowanie K. Ruchniewicz, M. Zybura, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2018, s. 34–37.

⁵⁵ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 2, 1916–1920, Wyd. LTW, Instytut Książki, Kraków–Łomianki 2006, s. 103–107.

⁵⁶ „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 5 z 21 XI 1918 r., poz. 73. W reskrypcie Rady Regencyjnej skierowanym do narodu polskiego napisano: „Wobec grożącego niebezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego, dla ujednostajnienia wszelkich zarządzeń wojskowych i utrzymania porządku w kraju, Rada Regencyjna przekazuje władzę wojskową i naczelną dowództwo wojsk polskich jej podległych Brygadierowi Józefowi Piłsudskiemu. Po utworzeniu Rządu Narodowego, w którego ręce Rada Regencyjna zgodnie ze swymi poprzednimi oświadczeniami zwierzchnią władzę państwową złoży, Brygadier Józef Piłsudski władzę wojskową, będącą częścią zwierzchniej władzy państwowej, temuż Rządowi Narodowemu zobowiązuje się złożyć, co stwierdza podpisaniem tej odezwy”. Wielkie litery zachowano zgodnie z oryginałem tego dokumentu.

oraz urzędujący w Krakowie generał brygady Bolesław Roja⁵⁷. Jednocześnie, wskutek następujących wówczas zmian politycznych, 14 listopada abdykowała Rada Regencyjna i całą swoją władzę polityczną przekazała na ręce Józefa Piłsudskiego⁵⁸, który z dotychczasowego Komendanta stał się Wodzem Naczelnym, a od 22 listopada – formalnie – aż do zwołania sejmu Tymczasowym Naczelnikiem Państwa⁵⁹. Tym samym stał się on najważniejszą osobą w odradzającej się Rzeczypospolitej Polskiej. Dnia 16 listopada Piłsudski notyfikował wszystkim państwom – przede wszystkim zaś zwycięskim mocarstwom – fakt odzyskania przez Polskę niepodległości oraz podpisał układ z niemiecką Radą Żołnierską o ewakuacji z ziem polskich niemieckich wojsk okupacyjnych. Poza tym od 17 listopada w gabinecie Jędrzeja Moraczewskiego pełnił także funkcję ministra spraw wojskowych. Nadmiar obowiązków, jakie wziął na siebie Józef Piłsudski, związanych ze sprawowaniem władzy politycznej, uniemożliwiał mu poświęcenie większej uwagi kwestii organizacji i prac ministerstwa. W związku z tym, na mocy dekretu z 23 listopada, ustąpił z tego stanowiska⁶⁰. Jego władzę polityczną 20 lutego 1919 roku zatwierdził nowo wybrany Sejm Ustawodawczy, który

⁵⁷ B. Roja, *Legendy i fakty*, Nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1931, s. 126 i passim.

⁵⁸ „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 5 z 21 XI 1918 r., poz. 74. W reskrypcie Rady Regencyjnej skierowanym do Naczelnego Dowódcy Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego stwierdzono: „Stan przejściowy podziału zwierzchniej władzy państwowej, ustanowiony odezwą z dnia 11 listopada 1918 r., nie może trwać bez szkody dla powstającego Państwa Polskiego. Władza ta powinna być jednolita. Wobec tego, kierując się dobrem Ojczyzny, postanawiamy Radę Regencyjną rozwiązać, a od tej chwili obowiązki nasze i odpowiedzialność względem narodu polskiego w Twoje ręce, Panie Naczelnny Dowódcu, składamy do przekazania Rzadowi Narodowemu”. Zachowano oryginalną pisownię wielkich liter.

⁵⁹ Vide: M.M. Drozdowski, op. cit.,

⁶⁰ „Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 6 z 27 XI 1918 r., poz. 109. W dokumencie tym napisano: „Ogłaszam wszystkim podwładnym Dowództwom i Władzom Wojskowym, że objąwszy Najwyższą Władzę Reprezentacyjną Republiki Polskiej przestaję pełnić obowiązki Ministra Spraw Wojskowych, zachowując w całej pełni Naczelnne Dowództwo Polskiej Siły Zbrojnej. Pomocnikami moimi w kierownictwie i zarządzie wojskowym są: Szef Sztabu Generalnego Generał Dywizji Szeptycki i Kierownik Ministerstwa Spraw Wojskowych Pułkownik Wroczyński”. W cytacie tym zachowano zgodne z oryginałem użycie wielkiej litery.

powierzył mu urząd Naczelnika Państwa. Podporządkowała mu się również działająca w Krakowie Komisja Likwidacyjna⁶¹, a następnie także Naczelna Rada Ludowa z Poznania⁶².

Tym samym Józef Piłsudski stał się najważniejszą osobą w odrodzonej Rzeczypospolitej, a także „mężem opatrznosciowym”, któremu udało się uspokoić nastroje społeczne oraz oddalić widmo rewolucji i doprowadzić do pierwszych wolnych wyborów parlamentarnych. Jednocześnie spowodował, że niemal cały wysiłek państwa i narodu został skupiony na sprawie utrwalenia świeżo odzyskanej niepodległości i ustaleniu jej granic.

W końcu marca 1919 roku Wódz Naczelny przygotował działania zaczepne skierowane przeciwko maszerującej na Zachód Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. W ich wyniku 19 kwietnia Wojsko Polskie zajęło Wilno⁶³, zaś 21 kwietnia Piłsudski wydał odezwę do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, która był pierwszym krokiem do realizacji lansowanej przez niego koncepcji federacyjnej⁶⁴. Na froncie polsko-sowieckim i polsko-ukraińskim spędził także część kolejnych miesięcy wiosny oraz lata i jesieni tego

⁶¹ Szerzej vide: Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K. Rz.*, nakładem autora, Kraków 1931; idem, *Wspomnienia szefa administracji Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rządzącej*, oprac. nauk. A. Aksamitowski, H. Walczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2018; M. Przeniośło, op. cit.

⁶² W. Lewandowski, *Udział Wielkopolski w odbudowie Rzeczypospolitej w latach 1918 i 1919...*, op. cit.; A. Chwalba, *1919. Pierwszy rok wolności...*, op. cit.

⁶³ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: Z. Nagrodzki, *Wyprawa wileńska roku 1919 we wspomnieniach cywila (Kartki z pamiętnika)*, Miles, Kraków 2021; T. Piskor, *Wyprawa wileńska*, Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1919; A. Przybylski, *Ofensywa na Wilno w kwietniu 1919 roku*, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1929; idem, *Operacja wileńska 1919*, Wyd. Inforteditions, Tarnowskie Góry 2022; A. Smoliński, „*Wyprawa wileńska*” w *kwietniu 1919 r.*, IPN, Szczecin 2020; J. Snopko, *Operacja wileńska w kwietniu 1919 r.*, [w:] *Ku niepodległości. Kierunek północno-wschodni (1918–1923)*, praca zbior. pod red. D. Maksimiuk, P. Niziołka, IPN, Białystok–Warszawa 2021.

⁶⁴ Jej treść vide: *Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, t. 5, redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1937, s. 75–76; *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 1, 1918–1932, przedmowa T. Jędruszcak, red. nauk. T. Jędruszcak, M. Nowak-Kiełbikowa, Pax, Warszawa 1989, s. 40–41, dok. nr 9. Ponadto vide także: A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2021.

roku, kierując działaniami wojsk Frontu Litewsko-Białoruskiego, które do końca 1919 roku zajęły Mińsk i Bobrujsk oraz dotarły do Dźwiny, Berezyny i Ptyczy. Poza tym w lipcu doprowadził też do zwycięskiego zakończenia wojny Rzeczypospolitej z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową⁶⁵. Jednocześnie brał znaczący udział w organizacji struktur politycznych państwa polskiego, w tym również w integracji ziem objętych w 1918 i 1919 roku zwycięskimi działaniami najpierw powstańców, a potem Wojsk Wielkopolskich⁶⁶. W styczniu 1920 roku przygotowywał pokojowe przejście przez Polskę Pomorza oraz innych obszarów przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu, co 10 lutego zakończyły puckie uroczystości zaślubin Polski z Bałtykiem. Dnia 19 marca tego roku przyjął nadany mu przez komisję weryfikacyjną tytuł Pierwszego Marszałka Polski⁶⁷.

Wiosną 1920 roku, po podpisaniu 21 kwietnia umowy politycznej z Symonem Petlurą, a 24 kwietnia polsko-ukraińskiej konwencji wojskowej⁶⁸, wraz z siłami Ukraińskiej Republiki Ludowej 25 kwietnia rozpoczął „wyprawę kijowską”, która 7 maja doprowadziła do zajęcia przez Wojsko Polskie stolicy Ukrainy⁶⁹. Była to kolejna pró-

⁶⁵ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury vide także: W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa 1928; M. Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 pp.*, Львів 1998; M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1999; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Volumen, Warszawa 2000; R. Galuba, *„Niech nas rozsądzi miecz i krew...”. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004.

⁶⁶ Vide chociażby: Z. Dworecki, *Poznańskie i Piłsudski*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2008.

⁶⁷ Nie był to, wbrew powszechnej opinii, stopień wojskowy.

⁶⁸ Szerzej o tych kwestiach, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: *Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały*, red. J. Pisuliński, W. Skalski, Studium Europy Wschodniej UW, IPN, Warszawa–Kijów 2020; J.J. Bruski, *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Piłsudski, Petlura i próba geopolitycznej przebudowy Europy Wschodniej*, [w:] *O granice, niepodległość i cywilizację. Szkice o wojnie polsko-bolszewickiej*, pod red. J. Kloczkowskiego, Księgarnia Akademicka, Kraków 2017; *Sojusz Piłsudski – Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Środkowej i Wschodniej*, praca zbior. pod red. T. Stępniewskiego, A. Górnika, M. Kruszyńskiego, IPN, Instytut Europy Środkowej, Lublin–Warszawa 2020; *Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy*, praca zbior. pod red. M. Szumiły, Studium Europy Wschodniej UW, Warszawa 2021.

⁶⁹ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury vide również: *Bitwa o Ukrainę*

ba realizacji przez Marszałka koncepcji federacyjnej, a także próba zwycięskiego zakończenia wojny polsko-sowieckiej. Do Warszawy powrócił 18 maja. Jednak zmieniająca się na niekorzyść Wojska Polskiego sytuacja na froncie polsko-sowieckim doprowadziła do wydania 13 czerwca przez Wodza Naczelnego rozkazu o ewakuacji Kijowa, a następnie do odwrotu sił polskich z Ukrainy aż na przedpola Lwowa⁷⁰. Ponadto po rozpoczęciu 4 lipca 1920 roku ofensywy przez sowiecki Front Zachodni rozpoczął się też trwający do połowy sierpnia odwrót sił polskich walczących na litewsko-białoruskim teatrze działań wojennych. Armia Czerwona dotarła aż pod Warszawę i nad dolną Wisłę⁷¹. Niepowodzenia wojenne spowodowały, że 1 lipca Sejm Ustawodawczy powołał Radę Obrony Państwa, w skład której Marszałek Piłsudski wszedł jako jej przewodniczący.

W nocy z 5 na 6 sierpnia 1920 roku podjął śmiałą i niepozbawioną pewnego ryzyka decyzję o przeprowadzeniu polskiej kontrofensywy

1 I–24 VII 1920. *Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (1 I–11 V 1920), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, wstęp, zakończenie i opracowanie naukowe G. Nowika, J.S. Tym, Warszawa 2016; *Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (12 V–14 VI 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod kierunkiem G. Nowika, J.S. Tyma, Warszawa 2020; T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1937; T. Grzegorzczak, *Wyprawa kijowska*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2014; J.S. Tym, *Operacja „Józef”*. *Operacja zaczepna Wojska Polskiego na Ukrainie wiosną 1920 roku*, Wydawnictwo AON, Warszawa 2016, a także: L. Wyszczelski, *Wyprawa kijowska Piłsudskiego 1920*, Bellona, Warszawa 2014.

⁷⁰ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: *Bitwa lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (25 VII–5 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2002; *Bitwa lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (6–20 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2004; *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 3 (21 VIII–4 IX 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod red. M. Tarczyńskiego, J. Ciska, G. Nowika, T. Rawskiego, W. Strzałkowskiego, J.S. Tyma, A.C. Żaka, Warszawa 2009; *Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1/1 (15 VI–7 VII 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod kierunkiem G. Nowika, J. S. Tyma, Warszawa 2020; *Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 3/2 (8 VII–24 VII 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod kierunkiem G. Nowika, J.S. Tyma, Warszawa 2020; S. Rutkowski, *Obrona Kijowa. Ćwiczenia i przykłady taktyki stosowanej na przykładach historycznych wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, Wojskowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1932.

⁷¹ Szerzej vide choćby: *Nad Dolną Wisłą. 1920 r.*, oprac. i red. nauk. W. Rezmer, Wyd. UMK, Toruń 2022.

znad Wieprza, która pod jego bezpośrednim dowództwem⁷² rozpoczęła się 16 sierpnia i zakończyła pełnym sukcesem Wojska Polskiego⁷³. Następnie Wódz Naczelny oraz podległy mu Sztab Generalny zaplanował i przeprowadził z powodzeniem zakrojoną na szeroką skalę „bitwę niemeńską”, która rozpoczęła się 19 września. W jej wyniku Wojsko Polskie oraz jego ówcześni wschodni sojusznicy⁷⁴, odrzucili Armię Czerwoną daleko na Wschód⁷⁵. Zwycięskie dla Po-

⁷² Niekiedy Marszałek znajdował się niemal w pierwszych szeregach wojsk prowadzących działania ofensywne.

⁷³ Obszerniej oprócz części wcześniej cytowanych źródeł i literatury vide również: M. Kukiel, *Bitwa warszawska*, oprac. K. Filipow, Z. Wawer, Polski Instytut Wydawniczy, Warszawa 2005; J. Osica, A. Sowa, *Bitwa Warszawska 1920. Rok niezwykły, rok zwyczajny*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 2011; L. Wyszczelski, *Bitwa na przedpolach Warszawy...*, op. cit.; idem, *Operacja warszawska sierpień 1920...*, op. cit.; idem, *Bitwa u wrót Warszawy 1920. Działania wojenne na przedpolu stolicy...*, op. cit.; G. Łukomski, E. Szumiec-Zielińska, *Zwycięstwo Polski, ocalenie Europy! Bitwa Warszawska 1920 na tle wojny polsko-bolszewickiej 1919–1921*, Wyd. LTW, Łomianki 2020, a także: *Rozważania o bitwie warszawskiej 1920 roku*, praca zbior. pod red. J. Giertycha, Toruń 2000.

⁷⁴ Były to oddziały ukraińskie oraz „bałachowcy” i walczące po stronie polskiej antysowieckie formacje rosyjskie – szerzej vide: *Балахоуцы: Сведчанні, дакументы, даследаванні*. Пераклад, прамова, каментары А. Вашкевіча, А. Чарнякевіча, Ю. Юркевіча, Смаленск 2014; S. Lis-Błoński, *Bałachowcy*, Wstęp i opracowanie G.J. Pelica, Mireki, Warszawa 2013; M. Cabanowski, *Generał Stanisław Bułak-Bałachowicz. Zapomniany bohater*, P.W. „Mikromax”, Warszawa 1993; Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Wyd. UMK, Toruń 1999; J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2002; S. Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Rytm, Warszawa 2005; E. Wiszka, *Szósta Strzelecka. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924*, Wyd. UMK, Toruń 2012; A.O. Руккас, «Разом з Польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа)*, Ніжин 2013; idem (A. Rukkas), *Razem z Wojskiem Polskim. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku*, przekład M. Górski, IPN, Warszawa 2020; a także: J. Odziemkowski, A. Rukkas, *Polska – Ukraina 1920*, przekład K. Wnuczko, Volumen, Warszawa 2017.

⁷⁵ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: *Bitwa niemeńska 29 VIII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (29 VIII–19 IX), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1998; *Bitwa niemeńska 29 VIII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (20 IX–18 X), praca zbior. pod red. M. Tar-

laków operacje wojenne przerwało zawieszenie broni wprowadzone w życie 18 października 1920 roku, a ostatecznie pokój ryski zawarły 18 marca 1921 roku, na którego kształt Marszałek Piłsudski miał raczej ograniczony wpływ⁷⁶. Wcześniej jednak generał Lucjan Żeligowski, jako rzekomy „buntownik”, z polecenia Marszałka przeprowadził jeszcze skuteczną akcję na Wilno⁷⁷.

Po zakończeniu wojny polsko-sowieckiej Wódz Naczelny Marszałek Józef Piłsudski nadal pozostawał najważniejszą osobą w państwie, dlatego 7 stycznia 1921 roku wydał budzący sporo wątpliwości natury konstytucyjnej dekret o organizacji najwyższych władz wojskowych⁷⁸, zaś od 1 do 6 lutego przebywał w Paryżu, w celu przygotowania jawnej polsko-francuskiej umowy politycznej i tajnej

czyńskiego, Warszawa 1999; T. Kutrzeba, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień–październik 1920 roku)*, Napoleon V, Oświęcim 2018; *Bitwa niemeńska*, praca zbior. pod red. U. Kraśnickiej, K. Filipowa, Białystok 2000; L. Wyszczelski, *Operacja Niemeńska 1920 roku*, Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku, Warszawa 2003.

⁷⁶ Szerzej o tej umowie z Sowietami vide choćby: J. Dąbski, *Pokój ryski. Wspomnienia – pertraktacje – tajne układy z Joffem – listy*, pod red. nauk. J. Gmitruka, M. Ratyńskiego, wstęp J. Gmitruk, M. Ratyński, oprac. i przypisy M. Ratyński, MHPRL, Warszawa 2022; J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisje mieszane*, Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, Warszawa 1985; J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, przekład J. Borzęcki, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2013; a także: R. Jurkowski, *Rokowania pokojowe z bolszewikami w latach 1919–1921 widziane „od kuchni”*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku*, t. 5, *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, praca zbior. pod red. T. Gawina, Studium Europy Wschodniej UW, Warszawa 2021; *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Instytut De Republica, Warszawa 2022.

⁷⁷ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: Z. Krajewski, *„Bunt” generała Żeligowskiego i zajęcie Wilna*, *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1996, r. 41, nr 1 (155).

⁷⁸ Szerzej vide chociażby: P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1981; M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, AON, Wojskowy Instytut Historyczny, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998; L. Wyszczelski, *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Neriton, Warszawa 2007.

konwencji wojskowej, podpisanych 19 i 21 lutego tego roku⁷⁹. 15 maja Sejm, na mocy odpowiedniej uchwały, przedłużył czas sprawowania przez Marszałka funkcji Naczelnika Państwa aż do momentu ukonstytuowania się nowych władz, głównie zaś do czasu wyboru prezydenta. W związku z tym 12 i 13 września Piłsudski przebywał w Rumunii, gdzie z królem Ferdynandem I oraz przedstawicielami rumuńskiego Sztabu Generalnego omawiał kwestie polsko-rumuńskiej konwencji wojskowej zawartej 3 marca 1921 roku⁸⁰.

Dnia 14 grudnia 1922 roku w Belwederze przekazał władzę Naczelnika Państwa Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Gabrielowi Narutowiczowi. Po jego zabójstwie, 17 grudnia, został Szefem Sztabu Generalnego i przewodniczącym Ścisłej Rady Wojennej⁸¹. Zajmując te stanowiska, w dniach od 3 do 6 maja 1923 roku uczestniczył w Warszawie w wizycie Marszałka Francji, brytyjskiego marszałka polnego i Marszałka Polski Ferdynanda Focha, z którym omawiał warunki polsko-francuskiego przymierza wojskowego. Wziął także

⁷⁹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, PWN, Warszawa 1970.

⁸⁰ Szerzej o tych kwestiach, oprócz części wcześniej cytowanej literatury, vide także: „*Jeden naród o dwóch sztandarach*”. *Przymierze polsko-rumuńskie (1918) 1921–1926. Dokumenty i materiały* [„*Un singur popor cu două drapele. Alianța polono-română (1918) 1921–1926. Documente și materiale*], red. nauk. (Redactarea științifică) K. Nowak, H. Walczak, Polskie Towarzystwo Historyczne (Societatea Poloneză de Istorie), Warszawa (Varșovia) 2020; M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939*, Wydawnictwo Filii UW, Białystok 1997; H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2008; idem, *Wizyty szefów państw w ramach wzajemnych stosunków Polski i Rumunii w dwudziestoleciu międzywojennym*, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019 oraz: A. Smoliński, *Przyjazne sąsiedztwo. Przyczynki do stosunków politycznych i wojskowych między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii w okresie międzywojennym* (*O vecinătate amicală. Contribuții privind relațiile politice și militare dintre Republica Polona și Regatul României în perioada interbelică*), przekład M. Dzióbek, Wyd. UMK, Toruń 2022.

⁸¹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: T. Kmiecik, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Wyd. Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku, Słupsk 2005; idem, *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa*, Wyd. ZP, Warszawa 2012; *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, praca zbior. pod red. T. Paneckiego, F. Puchały, J. Szostaka, Bellona, Warszawa 2003.

udział w dekoracji Focha Krzyżem Wielkim Orderu Wojennego *Virtuti Militari*⁸².

Wskutek narastania konfliktu wokół organizacji najwyższych władz wojskowych 30 maja 1923 roku Marszałek Piłsudski ustąpił ze stanowiska Szefa Sztabu Generalnego. Jego formalna, podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, dymisja nastąpiła jednak dopiero 9 czerwca. Zachował jednak funkcję przewodniczącego Ścisłej Rady Wojennej, by móc w tym charakterze towarzyszyć królowi Rumunii Ferdynandowi I i jego małżonce Marii podczas ich czerwcowej oficjalnej wizyty w Polsce, w trakcie której król został udekorowany Krzyżem Wielkim Orderu Wojennego *Virtuti Militari*⁸³. Dnia 28 czerwca ukazała się uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej stwierdzająca, że Marszałek Piłsudski zasłużył się narodowi i państwu polskiemu⁸⁴. Pomimo to 2 lipca 1923 roku zrezygnował on ze stanowiska przewodniczącego Ścisłej Rady Wojennej oraz drugiego wiceprzewodniczącego Pełnej Rady Wojennej i usunął się z życia publicznego, zamieszkując w Sulejówku. Zajął się tam intensywną pracą pisarską i odczytową. Występował też jako ostry polemista wobec projektów ustaw kolejnych rządów, dotyczących organizacji najwyższych władz wojskowych. Zajmował się również kwestiami obrony państwa⁸⁵.

W dniach od 12 do 14 maja 1926 roku, pod hasłem sanacji stosunków politycznych panujących w Polsce, przy pomocy wiernych sobie oddziałów wojskowych, Marszałek Piłsudski dokonał zwycię-

⁸² Obszerniej vide choćby: W. Śładkowski, *Ferdinand Foch. Marszałek trzech narodów Francji, Wielkiej Brytanii, Polski*, nakładem własnym autora, Lublin 2018.

⁸³ Szerzej vide chociażby: H. Walczak, *Wizyty szefów państw w ramach wzajemnych stosunków Polski i Rumunii w dwudziestoleciu międzywojennym...*, op. cit.

⁸⁴ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, Nr 67 z 11 VII 1923 r., poz. 520. W dokumencie tym napisano: „Sejm stwierdza, że Marszałek Józef Piłsudski jako Naczelnik Państwa i Naczelnny Wódz zasłużył się Narodowi. Uchwała ta winna być wydrukowana w *Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* i opublikowana w gminach miejskich i wiejskich”. Zachowano oryginalną pisownię z zastosowaniem wielkich liter.

⁸⁵ Vide choćby: Józef Piłsudski. *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotyczących drukiem ogłoszonych*, t. 6, Redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1937; Józef Piłsudski. *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotyczących drukiem ogłoszonych*, t. 8, Redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1937.

skiego zamachu stanu⁸⁶ i 15 maja w rządzie Kazimierza Bartla objął stanowisko ministra spraw wojskowych, które piastował aż do swej śmierci 12 maja 1935 roku. Poza tym 31 maja Zgromadzenia Narodowe wybrało go na prezydenta. Wyboru jednak nie przyjął, wskazując na profesora Ignacego Mościckiego. Ten zaś, po formalnym wyborze, wydał dekret o organizacji najwyższych władz wojskowych, a 27 sierpnia 1926 roku rozporządzenie, którym mianował Piłsudskiego Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych⁸⁷. Poza tym od 2 października tego roku do 27 czerwca 1928 roku Piłsudski pełnił funkcję prezesa Rady Ministrów. W tym charakterze w dniach 7–12 grudnia 1927 roku złożył wizytę w Genewie podczas odbywającej się wtedy sesji Ligi Narodów, gdzie w rozmowie z premierem Republiki Litewskiej Augustinasem Voldemarasem sformułował podstawę ówczesnych stosunków polsko-litewskich. Obie strony zgodziły się wtedy, że pomiędzy nimi nie istnieje stan wojny. Po powrocie do kraju Piłsudski był inicjatorem utworzenia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, zaś 25 lipca 1930 roku ponownie stanął na czele rządu, przy czym jednym z jego ówczesnych celów był rozwiązanie sejmu. Stanowisko premiera zajmował do 4 grudnia tego roku.

W polityce zagranicznej 25 lipca 1932 roku doprowadził do zawarcia układu o nieagresji z Sowietami oraz do podpisania 26 stycznia 1934 roku polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy. Były to bezpośrednie efekty lansowanej przez Marszałka polityki równowagi pomiędzy Warszawą a Moskwą i Warszawą a Berlinem,

⁸⁶ Zamach ten oraz jego dalsze polityczne konsekwencje spowodowały jednak spadek społecznego poparcia dla wewnętrznej polityki Marszałka. Obszerniej o tych wydarzeniach *vide* chociażby: *O przewrocie majowym 1926 opinie świadków i uczestników*, wyboru dokonał i wstępem opatrzył E. Kozłowski, Wyd. MON, Warszawa 1984; Z. Cieślakowski, *Zamach stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Wyd. Comandor, Warszawa 2002; *Majowy zamach stanu w świetle dokumentów wywiadu, dyplomacji i organów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej*, oprac. P. Kołakowski, A. Peptoński, Wyd. Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2008; *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, praca zbior. pod red. M. Siomy, Wyd. UMCS, Lublin 2007; *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego i jego konsekwencje w interpretacjach polskiej myśli politycznej XX wieku*, praca zbior. pod red. Z. Karpusa, G. Radomskiego, W. Wojdyły, Wyd. UMK, Toruń 2008.

⁸⁷ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury *vide* także: P. Stawecki, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926–12 V 1935*, Rytm, Warszawa 2004; L. Wyszczelski, *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935*, Neriton, Warszawa 2005.

której głównym celem było uchronienie Polski przez możliwie długi czas od konfliktu z którymkolwiek z naszych ówczesnych wielkich sąsiadów, także w oparciu o zachodniego sojusznika i ewentualne poparcie przez Wielką Brytanię. Wykonawcą – praktycznym realizatorem – jego ówczesnej polityki zagranicznej był Józef Beck⁸⁸.

Z biegiem lat zajęty wieloma ważnymi sprawami wagi państwowej i międzynarodowej oraz starzejący się i coraz bardziej schorowany Marszałek nie był w stanie efektywnie zarządzać Ministerstwem Spraw Wojskowych. Stąd też w miarę upływu czasu coraz więcej obowiązków spadało na wiceministra i szefa administracji armii oraz na szefów poszczególnych departamentów. Ci zaś, bez jego wyraźniej zgody, unikali podejmowania ważnych czy wręcz niezbędnych dla funkcjonowania polskich sił zbrojnych decyzji, w tym także dotyczących ich pokojowej organizacji i przygotowań mobilizacyjnych. Był to również efekt tego, że poza kwestiami awansowymi Marszałka bardziej absorbowały i interesowały prace związane z planowaniem wojennym, niż problemy dotyczące bieżącego administrowania siłami zbrojnymi⁸⁹.

Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski zmarł wieczorem 12 maja 1935 roku w Belwederze. Pochowano go na Wawelu w Krypcie św. Leonarda, zaś serce 12 maja 1936 roku na wileńskim cmentarzu na Rossie. Jednak 23 czerwca 1937 roku, na polecenie metro-

⁸⁸ Od 1930 r. był on bowiem wiceministrem, a od 1932 r. ministrem spraw zagranicznych – szerzej vide choćby: J. Beck, *Wspomnienia o polskiej polityce zagranicznej 1926–1939*, oprac. A.M. Cienciała, wprowadzenie M. Kornat, Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, Księgarnia Historyczna, Warszawa–Kraków 2015; T. Serwatka, *Józef Piłsudski a Niemcy*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 1997; *Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*, studia pod red. M. Wojciechowskiego, Centrum Edukacji Europejskiej, Toruń 2005; M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Wyd. Arcana, Kraków 2007; idem, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2012; M. Kornat, M. Wołos, op. cit.; J. Gaul, *Trzymajcie się Zachodu... Józef Piłsudski w poszukiwaniu polskiej racji stanu*, AGAD, Warszawa 2023.

⁸⁹ Vide choćby: A.L. Korwin-Sokołowski, *Fragmety wspomnień 1910–1945*, Wydawnictwo Grup Politycznych, Warszawa 1987; F.S. Składkowski, *Strzępy meldunków*, przedmową opatrzył A. Garlicki, Wyd. MON, Warszawa 1988; K.J. Zamorski, *Dzienniki (1930–1938)*, oprac. nauk. R. Litwiński, M. Sioma, Instytut Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Wyd. LTW, Warszawa 2011.

polity krakowskiego księdza Adama Sapielhy, trumnę z ciałem Marszałka przeniesiono w inne miejsce Katedry Wawelskiej, mianowicie do krypty pod Wieżą Srebrnych Dzwonów, gdzie pozostaje po dzień dzisiejszy⁹⁰.

Był dwukrotnie żonaty. Po raz pierwszy, w 1894 roku, z Marią z Koplewskich Juszkiewiczową – zmarłą w 1921 roku, a następnie z Aleksandrą Szczerbińską, z którą miał dwie córki: Wandę i Jadwigę.

Poza odznaczeniami obcymi⁹¹ był również kawalerem Orderu Orła Białego, Krzyża Wielkiego oraz Krzyża Komandorskiego i Krzyża Srebrnego Orderu Wojennego Virtuti Militari, Krzyża Wielkiego Orderu Odrodzenia Polski, Krzyża Niepodległości z Mieczami oraz czterokrotnie Krzyża Walecznych, a także czterokrotnie kawalerem Złotego Krzyża Zasługi, Krzyża Zasługi Wojsk Litwy Środkowej

⁹⁰ Szerzej vide chociażby: D. Nałęcz, T. Nałęcz, *Pogrzeb Marszałka Józefa Piłsudskiego. Zmarł 12 maja 1935*, Slavia, Agencja „ART.” Polska Sztuka Użytkowa, Warszawa 1988; M. Gałęzowski, A. Przewoźnik, *Gdy Wódz odchodził w wieczność... Uroczystości żałobne po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego 12–18 maja 1935 r.*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Instytut Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2005; K. Kloc, *Przygotowania i uroczystości pogrzebowe Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Krakowie 18 maja 1935 roku w świetle zachowanych materiałów archiwalnych*, [w:] *Józef Piłsudski. Człowiek – Żołnierz – Polityk*, praca zbior. pod red. Z. Giryńskiego, J. Klaczkowa, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2016.

⁹¹ Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski posiadał następujące odznaczenia obce (ułożone w alfabetycznym porządku państw): belgijski Order Leopolda I klasy (Wielka Wstęga z Gwiazdą), czechosłowacki Krzyż Wojenny, estoński Krzyż Wolności I klasy, fiński Order Białej Róży (Wielka Wstęga z Gwiazdą), francuskie – Wielką Wstęgę z Gwiazdą Orderu Legii Honorowej oraz Medal Wojskowy (I klasy), hiszpański Order Zasługi Wojskowej I klasy (Wielka Wstęga z Gwiazdą), japoński Order Zasługi Wschodzącego Słońca I klasy (Wielka Wstęga z Gwiazdą), jugosłowiański Order Gwiazdy Jerzego Czarnego I klasy (Wielka Wstęga z Gwiazdą), łotewski Order Wojenny Pogromcy Niedźwiedzia I klasy (Wielka Wstęga z Gwiazdą), maltański Wojskowy Order Suwerenny pod Wezwaniem Świętego Jana Jerozolimskiego IV klasy, portugalski Order Wieży i Szpady, Męstwa, Lojalności i Zasługi (Krzyż Wielki na Wstędze ze złotym łańcuchem na szyję), rumuński Order Karola I-go I klasy (Krzyż na Łańcuchu i Wielką Wstęgą z Gwiazdą), węgierski Wielki Krzyż Zasługi (Wielka Wstęga z Gwiazdą), włoskie – Order Rycerski Świętego Maurycego i Łazarza I klasy (Krzyż na Wielkiej Wstędze z Gwiazdą), Order Wojskowy Sabaudzki I klasy (Wielka Wstęga z Gwiazdą).

i Krzyża na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi. Otrzymał także Medal Pamiątkowy za Wojnę 1918–1921 oraz Medal Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości.

Jak to już wspomniano Józef Piłsudski był także płodnym publicystą i poczytnym historykiem wojskowym⁹².

Dokonując ostatecznej oceny działalności Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego na stanowisku ministra spraw wojskowych, należy stwierdzić, że jest to najmniej wyrazisty i owocny fragment jego biografii, bowiem zarówno w 1918 roku, jak i w latach 1926–1935 zajmowały go przede wszystkim niezwykle ważne sprawy wielkiej polityki – zarówno zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Stąd też po zamachu majowym, szczególnie zaś w latach trzydziestych, gdy zaczął się starzeć, a stan jego zdrowia się pogarszał, w kierowaniu tym ministerstwem zdawał się głównie na swoich współpracowników, rezerwując dla siebie przede wszystkim decyzje dotyczące corocznych awansów generalskich i oficerskich. Poza tym, jak wspominają jego współcześni, nie lubił spraw administracyjnych, czyli tzw. „amcienia”⁹³. Bardziej interesowały go bowiem przygotowania wojenne, w tym również mobilizacyjne⁹⁴, a także

⁹² Poza częścią wcześniej cytowanych źródeł literatury vide także: A. Chwalba, *Józef Piłsudski historyk wojskowości...*, op. cit. Przygotowując ten biogram autor korzystał także z następujących publikacji: *Lista starszeństwa oficerów zawodowych*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1922, s. 11; *Rocznik oficerski 1928...*, op. cit., s. 7; *Rocznik oficerski 1932*, Biuro Personalne Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1932, s. 7–9; T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, op. cit., s. 19; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939...*, op. cit., s. 60–62; T. Böhm, op. cit., s. 12, 14, 21, 24, 25, 26, 64, 80, 89, 98, 100, 136, 138, 139, 141, 143–146, 148, 149, 154, 155, 158, 187, 193, 202, 203; G. Łukomski, B. Polak, A. Suchcitz, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Wykazy odznaczonych za czyny z lat 1863–1864, 1914–1945*, Wyd. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 1997, s. 99, 262; H.P. Kosk, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, *M–Ż...*, op. cit., s. 85; W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 4, *P–S*, Wyd. Barwa i Broń, Warszawa 2006, s. 49–51; A. Wojtaszak, op. cit., s. 381–383.

⁹³ Od niemieckiego „Amt”, czyli urząd.

⁹⁴ Wydaje się, że był ten element szeroko rozumianej fachowej wiedzy wojskowej, na którym z racji jego złożoności i braku systematycznego wykształcenia wojskowego, Marszałek znał się najslabiej. Poza tym ogromną rolę odgrywała tutaj różnica pomiędzy potrzebami państwa polskiego, zagrożonego przede wszystkim przez dwóch wielkich sąsiadów, a realnymi możliwościami ekonomicznymi i demograficznymi ówczesnej

szeroko rozumiane kwestie operacyjne oraz możliwie precyzyjne uściślenie zasad i rozmiarów współpracy wojskowej z armią sojuszniczego Królestwa Rumunii⁹⁵. Nie zanieczywał też studiów historyczno-wojskowych, przy czym najbardziej interesowały go wojny napoleońskie, Wielka Wojna oraz Powstanie Styczniowe i studia nad przebiegiem walk Legionów Polskich podczas I wojny światowej, jak również (co oczywiste) wojna polsko-sowiecka⁹⁶, przy czym szczególnie te dwa ostatnie elementy swoich badań traktował jako skarbnicę doświadczeń przydatnych dla polskich sił zbrojnych podczas ewentualnego przyszłego konfliktu zbrojnego. W efekcie tego co najmniej do połowy lat trzydziestych XX wieku stały się one jedną z najważniejszych podstaw polskiego szeroko rozumianego planowania wojennego⁹⁷.

Rzeczypospolitej Polskiej – szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Potencjał militarny Rzeczypospolitej Polskiej wobec wyzwań porządku wersalsko-ryckiego. Najważniejsze elementy pierwszego planu mobilizacyjnego dla polskich sił zbrojnych z jesieni 1923 roku*, [w:] *Ład wersalski i zmiany terytorialne w Europie po I wojnie światowej*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Instytut De Republica, Warszawa 2024; idem, *Propozycja pierwszego planu mobilizacyjnego dla polskich sił zbrojnych z jesieni 1923 r. przyczynek do oceny skuteczności działań polskiego wywiadu wojskowego w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w.*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. 13, praca zbior. pod red. T. Dubickiego, Wyd. LTW, Łomianki 2023 oraz: E. Piwowarski, *System mobilizacyjny sił zbrojnych Polski w latach 1921–1939. Plany mobilizacyjne „AP”; „W”; „E”; „Z”; „S” i „W” obowiązujące w latach 1921–1939 (założenia i charakterystyki)*, Mado, Toruń 2001.

⁹⁵ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: H. Walczak, *Józef Piłsudski a polsko-rumuńskie rozmowy sztabowe w 1929 i 1930 r.*, [w:] *Wokół Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego męża stanu, wodza i bohatera narodowego*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, J. Durki, Wyd. UMK, Toruń 2020.

⁹⁶ Vide chociażby: J. Piłsudski, *Moje pierwsze boje*, wstępem opatrzył A. Garlicki, Wyd. Łódzkie, Łódź 1988; idem, *Rok 1920*, Wyd. Łódzkie, Łódź 1989 oraz: idem, *Rok 1920. Z powodu książki p. Tuchaczewskiego*, Tetragon, Warszawa 2020; *Józef Piłsudski. Wybór pism*, wstęp W. Suleja, K. Polechoński, wybór i oprac. W. Suleja, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.

⁹⁷ Obszerniej vide choćby: S. Feret, *Polska sztuka wojenna 1918–1939*, Wyd. MON, Warszawa 1972; L. Wyszczelski, *Polska myśl wojskowa 1914–1939*, Wyd. MON, Warszawa 1988; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2001.

Natomiast ocena rzeczywistego stosunku Marszałka do nowych prądów pojawiających się głównie w europejskiej myśli wojskowej, a dotyczących przede wszystkim kwestii motoryzacji armii, przeznaczenia i zakresu działania broni pancernej, a także możliwości nowoczesnego lotnictwa, wymaga pogłębionych i rzetelnych badań źródłowych. Warto jednak zauważyć, że szeroko zakrojone prace w tym zakresie rozpoczęły się tuż po śmierci Marszałka⁹⁸. Wynika więc z tego, że pierwsze prace koncepcyjne z tym związane oraz przygotowania musiały rozpocząć się już za jego życia⁹⁹.

Nie należy też zapominać, że w okresie międzywojennym możliwe obiektywną ocenę tej postaci przez współczesnych, w pewnym stopniu, utrudniał tworzący się przed 1939 roku swoisty kult Marszałka i jego osiągnięć, co powodowało, że często nie dostrzegano jego oczywistych niedostatków¹⁰⁰. Wydaje się, że obecnie, wskutek poszerzanego stanu wiedzy na temat interesujących nas tutaj zagadnień, taka ocena może być znacznie bardziej wyważona, a przez to znacząco zbliżona do prawdy.

Aleksander Smoliński

⁹⁸ Szerzej vide chociażby: E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Wyd. MON, Warszawa 1974.

⁹⁹ Podobną opinię wyraził niegdyś Andrzej Wilczkowski – vide: idem, *Józef Piłsudski a unowocześnienie armii*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 1994, t. 2.

¹⁰⁰ Obszerniej vide choćby: P. Cichoracki, „Z nami jest On”. *Kult Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wojsku Polskim w latach 1926–1939*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 2001; idem, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, Neriton, Warszawa 2008; E. Magiera, *Z postacią Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w tle. Założenia i kierunki rozwoju wychowania państwowego w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wokół Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego męża stanu, wodza i bohatera narodowego...*, op. cit.; M. Radziszewska, *Kult Józefa Piłsudskiego w szkołach województwa wołyńskiego*, [w:] *Wokół Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego męża stanu, wodza i bohatera narodowego...*, op. cit.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe

Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego Oddział I, sygn. 301.7.

Źródła drukowane

Dzienniki urzędowe

„Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 88 z 12 IX 1919 r., pozycja 3194.

„Dziennik Rozporządzeń Komisji Wojskowej”, Nr 2 z 1 XI 1918 r., pozycja 17.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 3 z 4 XI 1918 r., pozycja 26.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 3 z 4 XI 1918 r., pozycja 35.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 5 z 21 XI 1918 r., pozycja 73.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 5 z 21 XI 1918 r., pozycja 74.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 5 z 21 XI 1918 r., pozycja 77.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 6 z 27 XI 1918 r., pozycja 89.

„Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Spraw Wojskowych”, Nr 6 z 27 XI 1918 r., pozycja 109.

„Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, Nr 67 z 11 VII 1923 r., pozycja 520.

Dokumenty

Bitwa lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne, cz. 1 (25 VII–5 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2002.

Bitwa lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne, cz. 2 (6–20 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Wojskowe Biuro Badań Historycznych, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2004.

Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne, cz. 3 (21 VIII–4 IX 1920), oprac. i przygotował do druku zespół

- pod red. M. Tarczyńskiego, J. Ciska, G. Nowika, T. Rawskiego, W. Strzałkowskiego, J.S. Tyma, A.C. Żaka, Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2009.
- Bitwa niemeńska 29 VIII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (29 VIII–19 IX), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.
- Bitwa niemeńska 29 VIII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (20 IX–18 X), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1999.
- Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (1 I–11 V 1920), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, wstęp, zakończenie i oprac. nauk. G. Nowik, J.S. Tym, Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2016.
- Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (12 V–14 VI 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod kierunkiem G. Nowika, J.S. Tyma, Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2020.
- Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 3/1 (15 VI–7 VII 1920), opracował i przygotował do druku zespół pod kierunkiem G. Nowika, J.S. Tyma, Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2020.
- Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 3/2 (8 VII–24 VII 1920), oprac. i przygotował do druku zespół pod kierunkiem G. Nowika, J.S. Tyma, Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2020.
- Bitwa warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (13–17 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995.
- Bitwa warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (17–28 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1996.
- Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 1, 1918–1932, Przedmowa T. Jędruszczak, red. nauk. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kielbikowa, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1989.
- Galicyjska działalność wojskowa Józefa Piłsudskiego 1906–1914. Dokumenty*, zebrali i opracowali S. Arski, J. Chudek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967.

- Generał broni Władysław Eugeniusz Sikorski w zbiorach Centralnej Biblioteki Wojskowej*, wydawnictwo przygotował i opracował zespół pracowników Centralnej Biblioteki Wojskowej, Centralna Biblioteka Wojskowa, Warszawa 2011.
- „*Jeden naród o dwóch sztandarach*”. *Przymierze polsko-rumuńskie (1918) 1921–1926. Dokumenty i materiały* [„*Un singur popor cu două drapеле*”. *Alianța polono-română (1918) 1921–1926. Documente și materiale*], red. nauk. (Redactarea științifică) K. Nowak, H. Walczak, Polskie Towarzystwo Historyczne (Societatea Poloneză de Istorie), Warszawa (Varșovia) 2020.
- Józef Piłsudski. *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, t. 5, redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1937.
- Józef Piłsudski. *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, t. 6, redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1937.
- Józef Piłsudski. *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, t. 8, redakcja, wstęp i przypisy K. Świtalski, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1937.
- Kazimierz Sosnkowski. *Materiały historyczne*, zebrał i przypisami zaopatrzył J. Matecki, Gryf Publications Ltd., Londyn 1966.
- Legiony Polskie 1914. Wybór materiałów źródłowych z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego*, wybór i opracowanie dokumentów źródłowych R. Czarnańska, W. Mioduszevska, A. Orzechowska, D. Poźniakowska-Hanak, M. Soćko, G. Socik, A. Woźna, A. Zajas, współpraca redakcyjna K. Stepan, Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr. Bolesława Waligury, Księgarnia Akademicka, Warszawa–Kraków 2014.
- Lista starszeństwa oficerów zawodowych*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1922.
- Majowy zamach stanu w świetle dokumentów wywiadu, dyplomacji i organów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej*, oprac. P. Kołakowski, A. Peplowski, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2008.
- O przewrocie majowym 1926 opinie świadków i uczestników*, wyboru dokonał i wstępem opatrzył E. Kozłowski, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1984.

- Piłsudski Józef. Wybór pism*, wstęp W. Suleja, K. Polechoński, wybór i opracowanie W. Suleja, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918–1920*, wyboru dokonali J. Bełkot, M. Wojciechowski, Toruńskie Towarzystwo Kultury, Toruń 1988.
- Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920. Wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 1999.
- Rocznik oficerski 1928*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1928.
- Rocznik oficerski 1932*, Biuro Personalne Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1932.
- Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały*, red. J. Pisuliński, W. Skalski, Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, IPN, Warszawa–Kijów 2020.

Relacje, wspomnienia, pamiętniki

- Beck Józef, *Wspomnienia o polskiej polityce zagranicznej 1926–1939*, oprac. A.M. Cienciała, wprowadzenie M. Kornat, Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, Księgarnia Historyczna, Warszawa–Kraków 2015.
- Bitwa Warszawska 1920. Jak Polska zatrzymała bolszewików*, wybrała i podała do druku A. Knyt, Ośrodek KARTA, Warszawa 2020.
- Dąbski Jan, *Pokój ryski. Wspomnienia – pertraktacje – tajne układy z Joffem – listy*, pod red. nauk. J. Gmitruka, M. Ratyńskiego, wstęp J. Gmitruk, M. Ratyński, oprac. i przypisy M. Ratyński, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2022.
- Kessler Harry (hrabia), *Moja polska misja. Z Dziennika 1918*, wybór i opracowanie K. Ruchniewicz, M. Zybura, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2018.
- Kłossowski Jerzy, *Wspomnienia z Marynarki Wojennej*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1970.
- Korwin-Sokołowski Adam Ludwik, *Fragmenty wspomnień 1910–1945*, Wydawnictwo Grup Politycznych, Warszawa 1987.
- Lasocki Zygmunt, *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K. Rz.*, nakładem autora, Kraków 1931.
- Lasocki Zygmunt, *Wspomnienia szefa administracji Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rządzącej*, oprac. nauk. A. Aksamitowski,

- H. Walczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2018.
- Lis-Błoński Stanisław, *Batachowcy*, wstęp i opracowanie G.J. Pelica, Mireki, Warszawa 2013.
- Meissner Janusz, *Wiatr w podeszwach*, Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa 1971.
- Nagrodzki Zygmunt, *Wyprawa wileńska roku 1919 we wspomnieniach cywila (Kartki z pamiętnika)*, Miles, Kraków 2021.
- Pamiętniki generała broni Lucjana Żeligowskiego*, wstęp i opracowanie D. Fabisz, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2014.
- Roja Bolesław, *Legends i fakty*, Nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1931.
- Składkowski Felicjan Sławoj, *Strzepy meldunków*, przedmową opatrzył A. Garlicki, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1988.
- Szeptycki Stanisław, *Front Litewsko-Białoruski 10 marca 1919–30 lipca 1920*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925.
- Wasilewski Leon, *Piłsudski jakim go znałem*, wstęp A. Friszke, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2013.
- Zamorski Kordian Józef, *Dzienniki (1930–1938)*, oprac. nauk. R. Li-twiński, M. Sioma, Instytut Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Wydawnictwo LTW, Warszawa 2011.
- Żeligowski Lucjan, *Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Bellona, Warszawa 2022.

Opracowania

- Adamek Kazimierz, *Intendentura Wojska Polskiego 1918–1956*, Bellona, Warszawa 1998.
- Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy*, praca zbior. pod red. J. Kłaczkowa, K. Kani, Z. Girzyńskiego, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.
- Bagiński Henryk, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1921.
- Bitwa niemeńska*, praca zbior. pod red. U. Kraśnickiej, K. Filipowa, Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku, Białystok 2000.
- Borzęcki Jerzy, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, przekład J. Borzęcki, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2013.

- Borzęcki Roman, *Strategiczna rola twierdz i umocnień w kampanii 1914 i 1915 roku na Wschodzie*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2013.
- Böhm Tadeusz, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Bellona, Warszawa 1994.
- Bruski Jan Jacek, *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Piłsudski, Petlura i próba geopolitycznej przebudowy Europy Wschodniej*, [w:] *O granice, niepodległość i cywilizację. Szkice o wojnie polsko-bolszewickiej*, pod red. J. Kloczkowskiego, Księgarnia Akademicka, Kraków 2017.
- Cabanowski Marek, *Generał Stanisław Bułak-Bałachowicz. Zapomniany bohater*, P.W. „Mikromax”, Warszawa 1993.
- Chwalba Andrzej, *Józef Piłsudski historyk wojskowości*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 1993.
- Chwalba Andrzej, *Legiony Polskie 1914–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018.
- Chwalba Andrzej, *1919. Pierwszy rok wolności*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019.
- Ciałowicz Jan, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
- Cichoracki Piotr, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005.
- Cichoracki Piotr, *„Z nami jest On”. Kult Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wojsku Polskim w latach 1926–1939*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 2001.
- Cieplewicz Mieczysław, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Akademia Obrony Narodowej, Wojskowy Instytut Historyczny, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Cieślakowski Zbigniew, *Zamach stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Wydawnictwo Comandor, Warszawa 2002.
- Cutter Zdzisław Józef, *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Wydawca PAT, Stowarzyszenie Saperów Polskich, Kraków–Warszawa–Wrocław 2005.
- Cutter Zdzisław Józef, *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wyższa Szkoła Oficerska im. Tadeusza Kościuszki we Wrocławiu, Wrocław 2001.

- Cygan Wiktor Krzysztof, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 6, P–S, Wydawnictwo Barwa i Broń, Warszawa 2006.
- Czubiński Antoni, Grot Zdzisław, Miśkiewicz Benon, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe Oddział w Poznaniu, Warszawa–Poznań 1978.
- Davies Norman, *Orzeł Biały, Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, przekład A. Pawelec, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1997.
- Dąbrowski Stefan, *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i S-ka, Warszawa 1922.
- Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*, Studia pod red. M. Wojciechowskiego, Centrum Edukacji Europejskiej, Toruń 2005.
- Drozdowski Marian Marek, *Józef Piłsudski Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918–14 XII 1922. W kręgu jubileuszu 100-lecia odzyskania Niepodległości*, Wydawnictwo Rytm, Warszawa 2017.
- Drozdowski Mateusz, *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017.
- Drzewiecki Andrzej, *Polska marynarka wojenna od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. Studium bezpieczeństwa morskiego państwa*, Wydawnictwo Napoleon V, Gdynia–Oświęcim 2016.
- Dunin-Wolski Leon, *Zarys historii polskiej artylerii konnej*, Związek Artylerzystów Konnych na Obczyźnie, Londyn 1948.
- Dworecki Zbigniew, *Poznańskie i Piłsudski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Dziemianko Zbigniew, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Fabisz Dariusz, *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2007.
- Feret Stanisław, *Polska sztuka wojenna 1918–1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1972.
- Galster Karol L., *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1975.
- Galuba Rafał, *„Niech nas rozsądzi miecz i krew...”. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004.
- Gałęzowski Marek, Przewoźnik Andrzej, *Gdy Wódz odchodził w wieczność... Uroczystości żałobne po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego*

- 12–18 maja 1935 r., Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, Warszawa 2005.
- Garlicki Andrzej, *Geneza Legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Książka i Wiedza, Warszawa 1964.
- Garlicki Andrzej, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2017.
- Gaul Jerzy, *Trzymajcie się Zachodu... Józef Piłsudski w poszukiwaniu polskiej racji stanu*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2023.
- Główka Jan, *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918–1939*, Muzeum Historii Kielc, Kielce 2012.
- Gołębiowski Jerzy, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Grobicki Jerzy, *Organizacja kawalerii polskiej w latach 1918–1921*, „Przegląd Kawaleryjski” 1932, nr 2 (76).
- Grzegorzczak Tomasz, *Wyprawa kijowska*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
- Gumowska Barbara, *Opowieść o gen. broni Lucjanie Żeligowskim, cz. 1, Lata 1865–1920*, Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1994.
- Hein-Kircher Heidi, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008.
- Hupert Witold, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919*, Książnica Atlas Zjednoczone Zakłady Kartograficzne i Wydawnicze Tow. Naucz. Szkół Średn. i Wyższ. – Sp. Akc., Lwów–Warszawa 1928.
- Jagiełło Zdzisław, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Bellona, Warszawa 2005.
- Jaskulski Waldemar, *Generał dywizji Daniel Konarzewski (1871–1935). Zarys biografii*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Jaskólski Waldemar, *Wojska samochodowe podległe Ministerstwu Spraw Wojskowych w okresie grudzień 1918 – marzec 1920 roku – organizacja i zadania*, [w:] *Człowiek i technika na polach bitew wojen światowych*, praca zbior. pod red. A. Olejki, P. Korzeniowskiego, Rzeszów 2016.
- Jędrusiak Jacek, *Długa droga do odrodzenia – koncepcje budowy polskich władz wojskowych pod okupacją niemiecką w latach 1916–1918*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2018, r. 19 (70), nr 1–2 (263–264).

- Jędrzyak Jacek, Koreś Daniel, *Realizm czy fantazja? Plany rozbudowy i reorganizacji Legionów Polskich od 1916 r. do kryzysu przysięgowego (lipiec/sierpień 1917 r.) z perspektywy polskiej i niemieckiej*, [w:] *Mało znana I wojna światowa. Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim oraz rumuńskim, na Morzu Śródziemnym i na Dalekim Wschodzie*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, EKO-Dom, Grajewo 2018.
- Jędrzejewicz Waław, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1996.
- Jędrzejewicz Waław, *Rola Józefa Piłsudskiego w odbudowie i umacnianiu państwa polskiego. Skrypt wykładów w Instytucie Józef Piłsudskiego w Ameryce w latach 1981–1982*, red. nauk. D. Koreś, IPN, Instytut Piłsudskiego w Ameryce, Warszawa 2013.
- Jędrzejewicz Waław, Cisek Janusz, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935, t. 2, 1916–1920*, Wydawnictwo LTW, Instytut Książki, Kraków–Łomianki 2006.
- Jońca Adam, *Polskie pociągi pancerne 1921–1939*, Wydawnictwo Vesper, Czerwonak 2020.
- Józef Piłsudski. *Człowiek – Żołnierz – Polityk*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.
- Józef Piłsudski – *idee, tradycje, nawiązania*, praca zbior. pod red. S. Pilarskiego, IPN, Łódź–Warszawa 2019.
- Jurkowski Roman, *Rokowania pokojowe z bolszewikami w latach 1919–1921 widziane „od kuchni”*, [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku, t. 5, Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, praca zbior. pod red. T. Gawina, Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- Kalabiński Stanisław, Tych Feliks, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1976.
- Karpus Zbigniew, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1999.
- Karwat Janusz, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002.

- Katelbach Tadeusz, *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia publicznego Kazimierza Sosnkowskiego*, prolog S. Cenckiewicz, oprac. J. Kirszak, Wydawnictwo LTW, Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, Warszawa 2017.
- Kirszak Jerzy, *Armia Rezerwowa gen. Sosnkowskiego w roku 1920*, IPN, Warszawa 2013.
- Kirszak Jerzy, *Generał Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, IPN, Warszawa 2012.
- Klimecki Michał, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2000.
- Klimecki Michał, *Wojna polsko-ukraińska. Lwów i Galicja Wschodnia 1918–1919*, Bellona, Warszawa 2014.
- Klimecki Michał, Filipow Krzysztof, *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Ośrodek Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku, Warszawa 2014.
- Kloc Krzysztof, *Przygotowania i uroczystości pogrzebowe Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Krakowie 18 maja 1935 roku w świetle zachowanych materiałów archiwalnych*, [w:] Józef Piłsudski. Człowiek – Żołnierz – Polityk, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.
- Kmieciak Tadeusz, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku, Słupsk 2005.
- Kmieciak Tadeusz, *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa*, Wydawnictwo ZP, Warszawa 2012.
- Koprowski Marek A., *Legiony. Droga do legendy. Przed wyruszeniem w pole 1906–1914*, Wydawnictwo Replika, Zakrzewo 2018.
- Kornat Marek, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2007.
- Kornat Marek, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2012.
- Kornat Marek, Wołos Mariusz, *Józef Beck. Biografia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.
- Korpalska Walentyna, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Kosk Henryk Piotr, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, M–Ż, Supplement, Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, Pruszków 2001.

- Kośmider Tomasz, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.
- Kozłowski Eugeniusz, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974.
- Kozłowski Maciej, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz 1999.
- Krajewski Zenon, „Bunt” generała Żeligowskiego i zajęcie Wilna, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, r. 41, nr 1 (155).
- Kryśka-Karski Tadeusz, Żurakowski Stanisław, *Generałowie Polski Niepodległej. Wydanie uzupełnione i poprawione*, Editions Spotkania, Warszawa 1991.
- Księga chwwały piechoty*, praca zbior. pod red. B. Prugar-Ketlinga, Departament Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1937–1939.
- Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, wydana staraniem Pomorskiego Związku Podoficerów Rezerwy, praca zbior. pod red. K. Esden-Tempskiego, Pomorski Związek Oficerów Rezerwy, Toruń 1930.
- Kukiel Marian, *Bitwa warszawska*, oprac. K. Filipow, Z. Wawer, Polski Instytut Wydawniczy, Warszawa 2005.
- Kumaniecki Jerzy, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisje mieszane*, Instytut Krajów Socjalistycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1985.
- Kutrzeba Tadeusz, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień – październik 1920 roku)*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2018.
- Kutrzeba Tadeusz, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1937.
- Leczyk Marian, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939*, Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1997.
- Legieć Jacek, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002.
- Lewandowski Włodzimierz, *Udział Wielkopolski w odbudowie Rzeczypospolitej w latach 1918 i 1919*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2018.
- Lipiński Waclaw, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1990.
- Łoś Roman, *Artyleria polska 1914–1939*, Bellona, Warszawa 1991.

- Łukomski Grzegorz, Polak Bogusław, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, Oficyna Wydawnicza „Adiutor”, Koszalin–Warszawa 1995.
- Łukomski Grzegorz, Polak Bogusław, Suchcitz Andrzej, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Wykazy odznaczonych za czyny z lat 1863–1864, 1914–1945*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 1997.
- Łukomski Grzegorz, Szumiec-Zielińska Elżbieta, *Zwycięstwo Polski, ocalenie Europy! Bitwa Warszawska 1920 na tle wojny polsko-bolszewickiej 1919–1921*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2020.
- Magiera Elżbieta, *Z postacią Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w tle. Zakończenia i kierunki rozwoju wychowania państwowego w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wokół Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego męża stanu, wodza i bohatera narodowego*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, J. Durki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020.
- Magnuski Janusz, *Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Wydawnictwo WiS, Warszawa 1993.
- Mierzwa Janusz, *Wkład Galicji w niepodległość Polski*, [w:] *Drogi do niepodległości narodów Europy Wschodniej 1914–1921*, praca zbior. pod red. D. Michaluk, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowie, Archiwum Główne Akta Dawnych, Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego, Ciechanowiec 2018.
- Mikietyński Piotr, *Generał Stanisław hr. Szeptycki. Między Habsburgami a Rzeczpospolitą (okres 1867–1918)*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”, Kraków 1999.
- Milewska Waława, Nowak Janusz Tadeusz, Zientara Maria, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Księgarnia Akademicka Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1998.
- Miodowski Adam, *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.
- Mordawski Hubert, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2009.
- Nad Dolną Wisłą. 1920 r.*, oprac. i red. nauk. W. Rezmer, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2022.
- Nałęcz Daria, Nałęcz Tomasz, *Pogrzeb Marszałka Józefa Piłsudskiego. Zmarł 12 maja 1935*, Oficyna Wydawnicza „Slavia”, Agencja „ART.” Polska Sztuka Użytkowa, Warszawa 1988.

- Nalęcz Tomasz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Niestrawski Mariusz, *Polskie wojska lotnicze 1918–1920*, IPN, Poznań–Warszawa 2021.
- Niestrawski Mariusz, *Polskie Wojska Lotnicze w okresie walk o granice państwa polskiego (1918–1921)*, t. 1, *Początki, organizacja, personel i sprzęt*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2017.
- Nowak Andrzej, *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2021.
- Nowak Andrzej, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Arcana, Kraków 2017.
- Nowik Grzegorz, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 1, *Sprawy wewnętrzne*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Warszawa [b.r., 2017].
- Nowik Grzegorz, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 2, *Sprawy zagraniczne*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Warszawa 2020.
- Ochociński Piotr, *Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych 1927–1939*, Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2015.
- Ochociński Piotr, *Wojska samochodowe w Warszawie w latach 1918–1933*, Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2021.
- Odziemkowski Janusz, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2010.
- Odziemkowski Janusz, Rukkas Andrij, *Polska – Ukraina 1920*, przekład K. Wnuczko, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2017.
- Osica Janusz, Sowa Andrzej, *Bitwa Warszawska 1920. Rok niezwykły, rok zwyczajny*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2011.
- Ostrówka Adam Jacek, *Pociągi pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Pajączkowski-Dydyński Jerzy, *Plany operacyjne mocarstw centralnych przeciw Rosji*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2012.
- Pajewski Janusz, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005.

- Pawlak Jerzy, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, Warszawa 1989.
- Pestkowska Maria, *Kazimierz Sosnkowski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.
- Pilzys Jan, *Departament piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1921–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012.
- Piłsudski Józef, *22 stycznia 1863*, Wydawca Karol Rzepecki, Poznań 1914.
- Piłsudski Józef, *Moje pierwsze boje*, wstępem opatrzył A. Garlicki, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1988.
- Piłsudski Józef, *Rok 1920*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1989.
- Piłsudski Józef, *Rok 1920. Z powodu książki p. Tuchaczewskiego*, Wydawnictwo Tetragon, Warszawa 2020.
- Piskor Tadeusz, *Wyprawa wileńska*, Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1919.
- Piwowarski Eugeniusz, *System mobilizacyjny sił zbrojnych Polski w latach 1921–1939. Plany mobilizacyjne „AP”; „W”; „E”; „Z”; „S” i „W” obowiązujące w latach 1921–1939 (założenia i charakterystyki)*, Firma Wydawniczo-Handlowa „Mado”, Toruń 2001.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Józef Piłsudski 1867–1914*, postowie P. Cichoradzki, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2015.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939–1945*, cz. 1, Oficyna Wydawnicza „Graf”, Gdańsk 1990.
- Pociągi pancerne 1918–1943. Organizacja-struktura-działania wojenne*, praca zbior. pod red. U. Kraśnickiej, K. Filipowa, Ośrodek Badań Historii Wojskowej, Muzeum Wojska w Białymstoku, Białystok 1999.
- Poczobut Andrzej, *Organizacja bojowa PPS i Polska Organizacja Wojskowa na terenie Grodzieńszczyzny w latach 1900–1919*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI wieku*, t. 3, *Niepodległość 1918–2018: Polskie i białoruskie idee niepodległościowe*, praca zbior. pod red. T. Gawina, Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019.
- Polak Bogusław, *Wojsko Wielkopolskie 1918–1920*, Wyższa Szkoła Inżynierska w Koszalinie, Koszalin 1990.
- Polak Bogusław, *Wojsko Wielkopolskie 1919–1920*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 2010.
- Polak Bogusław, *Zjednoczenie Armii Wielkopolskiej z Wojskiem Polskim w 1919 roku*, [w:] *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 (artykuły i przy-*

- czynki), praca zbior. pod red. B. Polaka, Komisja Historyczna Zarządu Oddziału Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Kościanie, Kościan 1975.
- Pomarański Stefan, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legjonów*, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1931.
- Potkański Waldemar, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002.
- Pożegnanie z Galicją. Wkład Małopolski w budowę niepodległej Polski*, praca zbior. pod red. A. Kastorego, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2019.
- Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, W. Piaska, Instytut De Republica, Warszawa 2023.
- Przeniosło Marek, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2010.
- Przybylski Adam, *Ofensywa na Wilno w kwietniu 1919 roku*, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1929.
- Przybylski Adam, *Operacja wileńska 1919*, Wydawnictwo Inforteditons, Tarnowskie Góry 2022.
- Przybylski Adam, *Wojna polska 1918–1921*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1930.
- Radziszewska Maria, *Kult Józefa Piłsudskiego w szkołach województwa wołyńskiego, Wokół Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego męża stanu, wodza i bohatera narodowego*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, J. Durki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020.
- Rozważania o bitwie warszawskiej 1920 roku*, praca zbior. pod red. J. Giertycha, Wydane z inicjatywy i sfinansowane przez Andrzeja Krysiaka z Norwegii, Toruń 2000.
- Rukkas Andrij, *Razem z Wojskiem Polskim. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku*, przekład M. Górski, IPN, Warszawa 2020.
- Rutkowski Stanisław, *Obrona Kijowa. Ćwiczenia i przykłady taktyki stosowanej na przykładach historycznych wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, Wojskowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1932.
- Sandomirski Krzysztof, *Polska Misja Wojskowa Zakupów w Paryżu w latach 1919–1920*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, r. 23, nr 4 (86).
- Serwatka Tomasz, *Józef Piłsudski a Niemcy*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 1997.

- Smoliński Aleksander, *Daniel Konarzewski (1871–1935)*, [w:] *Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, W. Piaska, Instytut De Republica, Warszawa 2023.
- Smoliński Aleksander, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, praca zbior. pod red. W. Sienkiewicza, Demart, Warszawa 2010.
- Smoliński Aleksander, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego oraz jej udział w walkach „o niepodległość i granice” w okresie od listopada 1918 do końca września 1919 r.*, [w:] *Wśród huku, dymu i ognia. Studia, przyczynki i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 1, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020.
- Smoliński Aleksander, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 1, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2014.
- Smoliński Aleksander, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12.X.1918 do 25.IV.1920 r.*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1999.
- Smoliński Aleksander, *Organizacja pierwszych baterii i dywizjonów artylerii konnej odrodzonego Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema” 1997, r. 30, nr 11.
- Smoliński Aleksander, *Potencjał militarny Rzeczypospolitej Polskiej wobec wyzwań porządku wersalsko-ryskiego. Najważniejsze elementy pierwszego planu mobilizacyjnego dla polskich sił zbrojnych z jesieni 1923 roku*, [w:] *Ład wersalski i zmiany terytorialne w Europie po I wojnie światowej*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Instytut De Republica, Warszawa 2024.
- Smoliński Aleksander, *Propozycja pierwszego planu mobilizacyjnego dla polskich sił zbrojnych z jesieni 1923 r. Przyczynek do oceny skuteczności działań polskiego wywiadu wojskowego w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w.*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. 13, praca zbior. pod red. T. Dubickiego, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2023.

- Smoliński Aleksander, *Przyczynek do dziejów polskiego obuwnictwa wojskowego w latach 1918–1939*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 2001, t. 10.
- Smoliński Aleksander, *Przygotowania wojskowe do przejścia przez Rzeczpospolitą Polską ziem dawnych Prus Królewskich i Prus Książęcych przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu*, [w:] *Pomorze Gdańskie i ziemia chełmińska w drodze do Niepodległej (1914–1920)*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, I. Hałagidy, J. Kłaczkowa, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Smoliński Aleksander, *Przyjazne sąsiedztwo. Przyczynki do stosunków politycznych i wojskowych między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii w okresie międzywojennym (O vecinătate amicală. Contribuții privind relațiile politice și militare dintre Republica Polona și Regatul României în perioada interbelică)*, przekład M. Dzióbek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2022.
- Smoliński Aleksander, *Skład oraz przekrój społeczny oddziałów Frontu Pomorskiego wkraczających na Pomorze w styczniu i lutym 1920 r. (The composition and social profile of the units of the Pomeranian Front entering Pomerania in January and February 1920)*, „Rocznik Toruński. Numer Specjalny” 2019, t. 46.
- Smoliński Aleksander, *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych jej na mocy traktatu w Wersalu (styczeń–luty 1920 r.)*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, praca zbior. pod red. A. Stachuli, Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej, Słupsk 2002.
- Smoliński Aleksander, *„W jednym łapciu. W jednym bucie...”. O problemach z zaopatrzeniem Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *Sub vexillo servire. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu urodzin i pracy naukowej prof. Jana Ptaka*, praca zbior. pod red. A. Niewińskiego, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2022.
- Smoliński Aleksander, *„Wyprawa wileńska” w kwietniu 1919 r.*, IPN, Szczecin 2020.
- Smoliński Aleksander, *Zaopatrzenie Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie*, Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, praca zbior. pod red. Z. Karpusa, L. Kuka, N. Kasparka, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń–Olsztyn 2001.

- Snopko Jan, *Operacja wileńska w kwietniu 1919 r.*, [w:] *Ku niepodległości. Kierunek północno-wschodni (1918–1923)*, praca zbior. pod red. D. Maksimiuk, P. Niziołka, IPN, Białystok–Warszawa 2021.
- Sojusz Piłsudski – Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Środkowej i Wschodniej, praca zbior. pod red. T. Stępniewskiego, A. Górnika, M. Kruszyńskiego, IPN, Instytut Europy Środkowej, Lublin–Warszawa 2020.
- Stawecki Piotr, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Wojskowy Instytut Historyczny im. Wandy Wasilewskiej, Warszawa 1981.
- Stawecki Piotr, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Bellona, Warszawa 1994.
- Stawecki Piotr, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926–12 V 1935*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2004.
- Stępin Arkadiusz, *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013.
- Suleja Włodzimierz, *Józef Piłsudski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Suleja Włodzimierz, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, IPN, Warszawa 2018.
- Suleja Włodzimierz, Nowak Andrzej, H. Głębocki, *Józefa Piłsudskiego pojedynk z imperium (1887–1917) (z nieznanych dokumentów rosyjskiej Ochrony)*, przekład I. Śliwińska, IPN, Kraków 2017.
- Symon Petlura. *Przywódca niepodległej Ukrainy*, praca zbior. pod red. M. Szumiły, Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- Szajdak Sebastian, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2005.
- Szczypek Józef, *Władysław Sikorski fakty i legendy*, RSW „Prasa-Książka-Ruch” Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1984.
- Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, praca zbior. pod red. T. Paneckiego, F. Puchały, J. Szostaka, Bellona, Warszawa 2003.
- Śladkowski Wiesław, *Ferdinand Foch. Marszałek trzech narodów Francji, Wielkiej Brytanii, Polski*, nakładem własnym autora, Lublin 2018.
- Świątek Ryszard, *Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904–1918*, nakładem autora, Kraków 1998.
- Templin Wolfgang, *Józef Piłsudski. Od rewolucjonisty do marszałka*, przekład M. Zybura, Bellona, Warszawa 2024.

- Terlecki Olgierd, *Generał Sikorski*, t. 1, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981.
- Terlecki Olgierd, *Generał Sikorski*, t. 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1983.
- Tym Juliusz S., *Operacja „Józef”. Operacja zaczepna Wojska Polskiego na Ukrainie wiosną 1920 roku*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa 2016.
- Uwijała Piotr, *Polska Wojskowa Misja Zakupów w Paryżu w latach 1919–1921. Pozyskiwanie i transport zagranicznego materiału wojennego dla Wojska Polskiego w okresie wojny polsko-sowieckiej*, EKO-DOM, Grajewo 2021.
- Walczak Henryk, *Józef Piłsudski a polsko-rumuńskie rozmowy sztabowe w 1929 i 1930 r.*, [w:] *Wokół Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego męża stanu, wodza i bohatera narodowego*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, J. Durki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020.
- Walczak Henryk, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2008.
- Walczak Henryk, *Wizyty szefów państw w ramach wzajemnych stosunków Polski i Rumunii w dwudziestoleciu międzywojennym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019.
- Wapiński Roman, *Władysław Sikorski*, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1978.
- Wiszka Emilian, *Szósta Strzelecka. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Wiśniewski Zbigniew, *Wojska łączności w latach 1918–1920*, Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, Pruszków 1998.
- Wojewódzki Ireneusz, *Kazimierz Sosnkowski podczas II wojny światowej. Książę niezłomny czy Hamlet w mundurze?*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009.
- Wojtasik Janusz, *Józef Piłsudski jako przywódca Organizacji Bojowej PPS (październik 1905–koniec 1906)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 39.
- Wojtaszak Andrzej, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2012.
- Wojtaszak Andrzej, *Generał broni Stanisław Szeptycki (1867–1950)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2000.

- Woszczyński Bolesław, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1972.
- Wrzosek Mieczysław, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.
- Wrzosek Mieczysław, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1990.
- Wrzosek Mieczysław, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1992.
- Wrzosek Mieczysław, *Wojsko Polskie w dobie narodzin Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, praca zbior. pod red. P. Staweckiego, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1990.
- Wyszczelski Lech, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Bellona, Warszawa 2000.
- Wyszczelski Lech, *Bitwa u wrót Warszawy 1920. Działania wojenne na przedpolu stolicy*, Bellona, Warszawa 2013.
- Wyszczelski Lech, *Generał Kazimierz Sosnkowski*, Bellona, Warszawa 2010.
- Wyszczelski Lech, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918–1939)*, Bellona, Warszawa 2010.
- Wyszczelski Lech, *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2007.
- Wyszczelski Lech, *Operacja Niemeńska 1920 roku*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2003.
- Wyszczelski Lech, *Operacja warszawska sierpień 1920*, Bellona, Warszawa 2005.
- Wyszczelski Lech, *Polska myśl wojskowa 1914–1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1988.
- Wyszczelski Lech, *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2005.
- Wyszczelski Lech, *Wyprawa kijowska Piłsudskiego 1920*, Bellona, Warszawa 2014.
- Zalewski Bogdan, *Polska morska myśl wojskowa 1918–1939*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.
- Zamach stanu Józefa Piłsudskiego i jego konsekwencje w interpretacjach polskiej myśli politycznej XX wieku*, praca zbior. pod red. Z. Karpu-

- sa, G. Radomskiego, W. Wojdyły, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
- Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, praca zbior. pod red. M. Siomy, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007.
- Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, praca zbior. pod red. Z. Girzyńskiego, J. Kłaczkowa, Instytut De Republica, Warszawa 2022.
- Żaroń Piotr, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.

- Балахоуцы: Сведчанні, дакументы, даследаванні*. Переклад, прамова, каментары А. Вашкевіча, А. Чарнякевіча, Ю. Юркевіча, ТАА «Інбелкульт», Смаленск 2014.
- Военный энциклопедический словарь*. Редакционная коллегия: А.П. Горкин, В.А. Золотарев, В.Л. Манилов, В. И. Милованов, Издательство «РИПОЛ Классик», Москва 2002.
- Керсновский Антон Антонович, *История Русской Армии*, Военное Издательство, Москва 1999.
- Крылов Валерий Михайлович, *Кадетские корпуса и российские кадеты*, Министерство Обороны Российской Федерации, Российская Академия Ракетных и Артиллерийских Наук, Военно-Исторический Музей Артиллерии, Инженерных Войск и Войск Связи, Санкт-Петербург 1988.
- Литвин Микола, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.*, Інститут Українознавства ім. Крип'якевича НАН України, Інститут Центрально-Східної Європи, Львів 1998.
- Марков А.Л., *Кадеты и юнкера. Русские кадеты и юнкера в мирное время и на войне*, Военное Издательство, Москва 2001.
- Руккас Андрій Олегович, *«Разом з Польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа)*, Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка – Історичний Факультет, ПП Лисенко М.М., Ніжин 2013.
- Хрестоматия по русской военной истории*. Составил Л. Г. Безкровный, Издательство Министерства Вооружённых Сил Союза ССР, Москва 1947.

Men From Borderlands – Ministers of Military Affairs of the Second Polish Republic. Part 1

Keywords

Ministry of Military Affairs, Second Polish Republic, Polish Eastern Borderlands, armed forces of the Second Polish Republic, Jan Wroczyński, Józef Klemens Piłsudski

Abstract

In the article, the author presents biographies – mainly the course of military careers – of the first two ministers of military affairs of the Second Polish Republic, reborn in November 1918, namely Jan Wroczyński and Józef Klemens Piłsudski. Both of them were born in the former Polish Eastern Borderlands and took an important part in the creation of the first military structures of the reborn Poland. Besides, Józef Piłsudski, as one of the main fathers of independence, held this position twice, as he once again – for many years – headed the Ministry of Military Affairs after the victorious May coup. It should also be noted that until his death in 1935 he was a major figure in Polish political life and at the same time one of the most important figures in Polish history of the 20th century.

Grenzlandbewohner – Militärminister aus der Zeit der Zweiten Polnischen Republik. Teil 1

Schlüsselwörter

Ministerium für Militärangelegenheiten, Republik Polen, Polnische Ostgrenzgebiete, Streitkräfte der Republik Polen, Jan Wroczyński, Józef Klemens Piłsudski

Zusammenfassung

In diesem Beitrag stellt der Autor die Biografien – und vor allem die militärischen Karrieren – der beiden ersten Militärminister der im November 1918 wiedergeborenen Republik Polen vor, nämlich Jan Wroczyński und Józef Klemens Piłsudski. Beide wurden im ehemaligen polnischen Ostgrenzgebiet geboren und spielten eine wichtige Rolle bei der Schaffung der ersten militärischen Strukturen des wiedergeborenen Polens. Außerdem hatte Józef Piłsudski, einer der Hauptbegründer der Unabhängigkeit, diese Funktion zweimal ausgeübt, da er nach dem siegreichen Mai-Putsch erneut – und zwar viele Jahre lang – das Ministerium für militärische Angelegenheiten leitete. Man sollte auch nicht vergessen, dass er bis zu seinem Tod im Jahr 1935 eine der wichtigsten Personen des polnischen politischen Lebens und gleichzeitig eine der wichtigsten Persönlichkeiten der polnischen Geschichte des 20. Jahrhunderts war.

Министры военных дел довоенной Польши – выходцы с восточных рубежей. Часть 1

Ключевые слова

Министерство военных дел, Республика Польша, восточные рубежи Польши, Вооруженные силы Республики Польша, Ян Врочыньский, Юзеф Клеменс Пилсудский

Резюме

В настоящей статье автор рассказывает о биографиях, в особенности – о военной карьере двух первых министров военных дел возрожденной в ноябре 1918 г. Польши, а именно – Яна Врочыньского и Юзефа Клеменса Пилсудского. Оба они были уроженцами бывших восточных рубежей Польши и принимали активное участие в создании первых военных структур возрожденной Польши. Кроме того, Юзеф Пилсудский, один из главных творцов независимости, занимал эту должность дважды, поскольку после успеха майского переворота он во второй раз возглавил министерство военных дел и руководил им в течение долгих лет. Не стоит забывать и о том, что вплоть до самой своей смерти в 1935 г. Пилсудский был одной из самых видных фигур в польской политической жизни, а также он считается одной из самых выдающихся личностей польской истории 20 века.